

İnsan Deneyimi ve Toplumsal Yaşam:
Teknoloji, Bedensellik ve Gündelik Pratikler

Editör:
Prof. Dr. Meryem BULUT

BİDGE

BİDGE Yayınları

İnsan Deneyimi ve Toplumsal Yaşam: Teknoloji, Bedensellik Ve Gündelik Pratikler

Editör: Prof. Dr. Meryem BULUT

ISBN: 978-625-5057-64-8

1. Baskı
Sayfa Düzeni: Gözde YÜCEL
Yayınlama Tarihi: 2026-10-28
BİDGE Yayınları

Bu eserin bütün hakları saklıdır. Kaynak gösterilerek tanıtım için yapılacak kısa alıntılar dışında yayıncının ve editörün yazılı izni olmaksızın hiçbir yolla çoğaltılamaz.

Sertifika No: 71374
Yayın hakları © BİDGE Yayınları
www.bidgeyayinlari.com.tr - bidgeyayinlari@gmail.com
Krc Bilişim Ticaret ve Organizasyon Ltd. Şti.
Güzeltepe Mahallesi Abidin Daver Sokak Sefer Apartmanı No: 7/9 Çankaya / Ankara

İÇİNDEKİLER

NÖROSOSYOLOJİK PERSPEKTİFTEN MEDYA VE ŞİDDET: BEDENSEL SİMÜLASYON, TOPLUMSAL ÖĞRENME VE KOLEKTİF HABİTUS 1

ALİ BERKE GÖKSU, MERZİYE GÖKÇE GÖKSU

SAĞLIĞIN METALAŞMASI BAĞLAMINDA BİYOHACKİNG 37

FATOŞ FIRAT, SELİN ATALAY

HASTANE TEMİZLİK PERSONELİNİN COVID-19 PANDEMİ DENEYİMLERİ 64

AYLİN AKAR, DUYGU ALPTEKİN

MODERN SOSYOLOJİK PERSPEKTİFTE GÜVENİN KURAMSAL ANALİZİ VE SİSTEMİK DÖNÜŞÜMÜ 99

MUSAYE KONAK ÖZÇELİK

BÖLÜM 1

NÖROSOSYOLOJİK PERSPEKTİFTEN MEDYA VE ŞİDDET: BEDENSEL SİMÜLASYON, TOPLUMSAL ÖĞRENME VE KOLEKTİF HABİTUS

ALİ BERKE GÖKSU[1], MERZİYE GÖKÇE GÖKSU[2]

Giriş

Medya, şiddeti görünür hale getirmesinin yanı sıra şiddet içerikli olayın geniş kitlelere ulaşmasına ve olayın toplumsal açıdan anlamlandırılmasına da katkıda bulunur (Horvath, 2023. Şiddet içeren bir görüntü, pek çok faktörün etkisi ile anlam kazanır. Bu faktörler arasında, görüntünün hangi başlık altında sunulduğu, görüntünün açıklaması, fail ve mağdurun nasıl tanımlandığı, sunan platformun yorumları ve izleyicinin geçmiş deneyimleri sayılabilir. Bu faktörler kişinin aynı görüntü karşısında korku, öfke, dayanışma, kayıtsızlık veya haklılaştırma gibi farklı duygulara sebep olabilmektedir. Bu sebeple medyada yer alan şiddet içerikli görüntüler sadece görsel uyaranın özellikleri üzerinden açıklanamaz (Morse vd., 2025). Görüntüyü algılayan kişinin biyolojik tepkisi ile

[1] Sosyolog, Çanakkale Onsekiz Mart Üniversitesi, Sosyoloji, Orcid: 0009-0001-6161-2700
[2] Dr, İzmir Demokrasi Üniversitesi, Tıp Fakültesi, Orcid: 0000-0002-2508-0647

görüntüye anlam veren toplumsal özne, aynı deneyimin birbirini tamamlayan boyutlarıdır.

Nörososyoloji, bu ilişkiyi incelemek üzere sinirbilim ile toplumsal yaşam arasında bir köprü oluşturur. Algılama, öğrenme, insan duyguları ve davranışı, birbirleri ile etkileşimlerinden bağımsız değerlendirmez. Toplum ve toplumsal deneyimler ile, birey ve bireyin biyolojik bedeninin nasıl bir etkileşim içerisinde olduğunu ve toplumsal ilişkilerin sürdürülmesine nasıl katkı sağladığını birlikte ele alır. Franks'ın (2010) yaklaşımına göre beyin üzerine yapılan araştırmalar kişinin benlik ve insanlar arası etkileşim gibi sosyolojik sorunların yeniden düşünülmesine katkı sağlar. Böyle bir çerçevede biyoloji, toplumsal açıklamayı tamamlayan ve deneyimle biçimlenen bir inceleme alanı olarak değerlendirilir.

Medya ve şiddet ilişkisine bu perspektiften yaklaşmak, bir görüntünün izlenmesi ile saldırgan davranışın şekillenmesi, ortaya çıkması arasındaki muhtemel ilişkiyi görünür kılar. Bir eylemin algılanması, biyolojik bedene olan etkisi, anlamlandırılması, ahlaken değerlendirilmesi ve davranışa dönüştürülmesi birbirinden farklı süreçlerdir (Van Overwalle & Baetens, 2009). Bu süreçlerin her biri, kişinin toplumsal konumu, yakın ilişkileri, aidiyet hissi ve öğrendiği davranış paternleri ile ilişkili olarak gerçekleşir (Back vd., 2023). Bölümün temel savı, medyada yer alan şiddetin, biyolojik bedensel tepkiler ve şiddetin hangi koşullarda nasıl tanındığı, onaylandığı veya reddedildiği arasındaki ilişki ile bağlantılı olduğudur.

Bu bölüm, nörososyoloji, duygu sosyolojisi, sosyal öğrenme ve sosyal sinirbilim literatürünü ilişkilendiren kuramsal bir değerlendirmedir. Ayna nöronlar ve bedensel simülasyondan hareketle benlik, ahlaki değerlendirme, duyarsızlaşma, habitus, seyircilik ve gruplararası ilişkiler tartışılmaktadır. İnsanlardaki nörogörüntüleme araştırmaları, hücresel kayıtlar, hayvan deneyleri ve medya çalışmaları kendi yöntemsel olanakları içinde ele alınmaktadır.

Beyin ile Topluma Nörososyoloji Perspektifinden Bakış

Toplumsal yaşamın insan bedeni ile olan ilişkisine olan ilgi, güncel beyin görüntüleme teknolojilerinden daha eskidir (O'Connor, 2017). Auguste Comte'un insanın duygusal ve zihinsel özellikleri ile toplumsal düzen arasında kurmaya çalıştığı ilişkiler, bu ilginin tarihsel örneklerinden biridir. Bununla birlikte Comte'un dönemine ait beyin tasavvurları çağdaş sinirbilimle özdeşleştirilmemelidir (McVeigh, 2020). McVeigh'in (2020) değerlendirmesi, Comte'u güncel anlamda bir sinirbilimci olarak sunmaktan ziyade, biyolojik ve toplumsal açıklamaları ilişkilendirme arayışının sinirbilimin sosyoloji tarihindeki yerini göstermesi bakımından önemlidir.

Çağdaş nörososyolojinin gelişiminde David D. Franks, Warren D. TenHouten ve Jonathan H. Turner, farklı kuramsal katkılarıyla öne çıkar. Franks (2010), duygu, benlik, bedensellik ve bilinçli farkındalığın dışında işleyen süreçleri sosyal psikolojiyle birlikte ele alır. Bu yaklaşım, toplumsal davranışın yalnızca kişinin dile getirebildiği gerekçeler üzerinden açıklanmasının sınırlı olduğuna dikkat çeker. Öğrenilmiş çekinme, tehdit beklentisi veya davranışsal alışkanlıklar, kişi bütün kaynaklarını açıklayamasa da davranışına etkide bulunabilir. TenHouten'ın (2007) duygu kuramı, nörobiyolojik, psikolojik ve sosyolojik açıklama düzeylerini ilişkilendirir (Franks, 2010). Bu çerçeve medya şiddetine uygulandığında, incelemenin korku ve fizyolojik uyarılmayla sınırlandırılmaması gerektiği anlaşılır (Rule & Ferguson, 1986; Grizzard vd., 2017). Öfke, utanç, aşağılanma, gurur ve aidiyet gibi duygular, şiddetin hangi anlamlarla karşılandığını çözümlemek açısından önem taşır (Grizzard vd., 2017; Sznycer, 2019). Örneğin kötü muameleye karşılık olarak bir saldırının gerçekleşmesi bu

saldırının izleyicinin perspektifinden ahlaki ve duygusal değerlendirmesini değiştirebilir. (Kazlauskaitė & Salmela, 2021). Jonathan H. Turner'ın (2007) yaklaşımına göre duygular, toplum, kültür, kişiler arası etkileşim ile bağlantılıdır. Bu yaklaşım, şiddetin medyada nasıl sunulduğunu araştırmayı gerektirir. Saldırganlık, bir bağlamda kabul edilemez bir norm ihlali olarak değerlendirilirken başka bir bağlamda statüyü koruma, sadakat gösterme veya saygınlığı yeniden kazanma aracı olarak yorumlanabilir. Burada önemli olan soru, duygusal yoğunluğun hangi toplumsal karşılıklarla birleştiğidir (Arias, 2018; Eriksson vd., 2021;Frampton vd., 2026). Stephen Turner'ın (2007) sosyal teori ile bilişsel sinirbilim arasındaki ilişkiye yönelik tartışması, öğrenilmiş kapasiteler ve toplumsal pratiklerin açıklanmasında farklı araştırma düzeylerinin nasıl ilişkilendirilebileceğini gündeme getirir. Jonathan H. Turner ile Stephen Turner, bu nedenle ayrı kuramsal katkıları üzerinden değerlendirilmelidir. Christian von Scheve (2011) ise nörososyoloji ile sinirbilimin sosyolojisi arasındaki ayrımı tartışarak hem sinirbilimsel bulguların sosyolojiye katkısını hem de sinirbilimsel bilginin üretildiği toplumsal koşulları araştırmaya yönlendirir. Bu bölümde benimsenen yaklaşım, toplumsal kavramları belirli beyin bölgeleriyle eşleştirmekten çok, farklı bulguların ortak bir sorunun açıklanmasına nasıl katkı sunduğunu belirlemeye yöneliktir.

Şiddetin Toplumsal Koşulları ve Sosyalleşme Deneyimi

Medya şiddetini değerlendirmede izleyicinin gündelik yaşamını çözümlemek önemli bir yere sahiptir. Aile ilişkileri, okul deneyimleri, ekonomik güvencesizlik, ayrımcılık, mahalle ilişkileri ve kurumsal destek olanakları, şiddetin nasıl tanındığına ilişkin farklı deneyimlerin temelini oluşturur (Beckwith vd., 2022; Ozer vd., 2017;Turanovic, 2022). Medya içeriğine maruz kalma, bu deneyimlerin sürdüğü toplumsal yaşamın içine yerleşir (Kort-Butler

& Habecker, 2018; Grabow & Khurana, 2026). Bir görüntünün anlamı, izleyicinin güvenlik, adalet, korunma ve toplumsal kabul konusunda geliştirdiği beklentilerle bağlantılıdır (Wozniak vd., 2020). Heise'ın (1998) kadına yönelik şiddeti açıklamak üzere geliştirdiği ekolojik çerçeve, kişisel geçmiş, yakın ilişkiler ve sosyokültürel koşulların birlikte değerlendirilmesine dayanır. Bu çerçevenin özgün araştırma alanı korunarak medya tartışmasına taşınması, görüntünün bireysel etkileri ile ilişkisel ve kurumsal koşulların birlikte incelenmesini sağlayabilir. Paulson ve Tikly'nin (2023) eğitim alanında doğrudan, yapısal ve kültürel şiddet arasındaki ilişkileri yeniden ele alması da bütüncül zararın farklı toplumsal düzeylerde nasıl oluştuğunu düşünmek için yararlıdır. Bu çalışmaların medya şiddeti açısından değeri, sundukları çok katmanlı çözümlemesinden kaynaklanmaktadır. Yapısal şiddet, toplumsal ve kurumsal düzenlemelerin bazı grupların yaşam olanaklarını sistematik biçimde sınırlandırmasıyla ilişkilidir (Lee, 2016). Jackson ve Sadler'in (2022) kavram analizinde güç, marjinallik, baskı, olumsuz yaşam koşulları ve travma öne çıkar. Billingham et al. (2026) ise yapısal, psikolojik ve kişilerarası zararların iç içe geçişini "üçlü şiddet" çerçevesinde inceler. Bu yaklaşım, eşitsizliğin yarattığı baskılar, içselleştirilen sıkıntılar ve kişilerarası çatışmalar arasındaki ilişkileri, belirli toplulukların yaşantıları üzerinden görünür kılar. Şiddetin yalnızca tekil bir failin davranışı olarak anlatılması, bu ilişkileri geri plana itebilir (Kelly & Westmarland, 2016). Buggs et al. (2023), Amerika Birleşik Devletleri'ndeki ateşli silah şiddeti araştırmalarında yapısal koşulları görünür kılan anlatıların önemini vurgular. DeVerteuil (2015), şiddetin sağlık ve tıbbi coğrafya bakımından kişilerarası ve daha geniş toplumsal biçimlerini birlikte tartışır. Leclair et al. (2026) ise ruh sağlığı araştırmaları ve hizmetlerinde bireyin uyguladığı şiddete odaklanmanın, aynı bireyin karşılaştığı kurumsal, yapısal ve epistemik zararları yok saymaya yatkınlık oluşturabileceğine dikkat çeker. Bu tartışmalar medya çözümlemesine uygulandığında, kimin zararının gösterildiği ve

kimin deneyiminin anlatının dışında kaldığı soruları önem kazanabilir. Sosyalleşme deneyiminin sosyal bilişle ilişkisi, gelişimsel araştırmalarda da incelenmektedir. Heleniak ve McLaughlin'in (2020), 8–16 yaşları arasındaki 246 çocuk ve ergenle yürüttüğü araştırmada, kişilerarası şiddet maruziyeti bilişsel ve duygusal zihin kuramı görevlerinde daha düşük doğrulukla ilişkili bulunmuştur. Bilişsel zihin kuramı başkasının düşünce ve inançlarını, duygusal zihin kuramı ise duygusal durumunu anlamaya ilişkin becerileri kapsar (Heleniak & McLaughlin, 2019). İlişkiler, yoksulluk ve duygusal ihmal gibi değişkenler dikkate alındığında da gözlenmiş olup daha düşük performans dışsallaştırma belirtileriyle bağlantılı bulunmuştur. Bununla birlikte kesitsel tasarım, değişkenler arasında zamansal bir nedensellik zinciri kurulmasına olanak vermez (Heleniak & McLaughlin, 2019).

Bu bulgular bütün yaş gruplarına ve ölçüm yöntemlerine genellenmemelidir. Peterson et al. (2024), çocukluk travmalarını geriye dönük bildirimlerle değerlendirdikleri 2.200 yetişkinden oluşan bir örneklemde, çocuklukta kötü muamele veya kişilerarası kayıp ile daha düşük zihin kuramı performansı arasında anlamlı bir ilişki saptamamıştır. Çalışmaların yaş, örneklem ve ölçüm farklılıkları, bunların tekrar araştırması gibi değerlendirilip karşılaştırılmasını sınırlar. Ancak mevcut veriler, birlikte değerlendirildiklerinde, şiddet deneyiminin sosyal bilişle ilişkisinin gelişimsel ve yöntemsel koşullara duyarlı olduğunu düşündürmektedirler. Medya aracılığıyla şiddete maruz kalma ile doğrudan şiddete maruz kalma, doğrudan deneyimlemenin aynı şekilde değerlendirilemeyeceği göz önünde bulundurulmalıdır. (Zimmerman & Posick, 2015). İstismar edilmek, sürekli tehdit altında yaşamak veya fiziksel saldırıya uğramak ile ekranda bir şiddet görüntüsü izlemek farklı deneyimlerdir. Bununla birlikte izleyicinin önceki deneyimlerini değerlendirmeye katmak, medya ile

şiddete maruz kalmayı kişinin gelişimsel ve toplumsal geçmişi ile ilişkili şekilde anlamayı sağlar (Rudd vd., 2020).

Benlik, Toplumsal Bakış ve Şiddetin Ahlaki Değerlendirilmesi

Şiddetin medyada yer alması kişinin hem başkaları hem de kendi ile ilgili değerlendirmeleri ile de ilişkilidir (Bartsch vd., 2020). Mead'in (1934) yaklaşımında benlik, toplumsal etkileşim içinde gelişir. Başkasının rolünü alabilme ve genelleştirilmiş ötekinin beklentilerini dikkate alabilme, kişinin kendi davranışını değerlendirmesine katkı sağlar. Bu çerçeve, şiddet görüntüsüne verilen tepkinin kişinin ait olduğu toplulukların beklentileriyle ilişkisini açıklamaya yardımcı olur. Cooley'nin (1922) ayna benlik kavramı, kişinin başkalarının kendisini nasıl gördüğüne ilişkin tasarımlarının benlik duygusuna katıldığını vurgular (Jones, 2015). Dijital platformlarda beğeni almak, yorum ve paylaşım etkileşimleri, toplumsal değerlendirmenin görünür işaretleri olarak yorumlanabilir (Hollenbaugh, 2021). Ancak davranışın yönlenmesi için geri bildirimin fiilen gerçekleşmesi her zaman gerekli değildir. Beklenen veya hayal edilen onay da kişinin neyi paylaşacağını ve nasıl bir dil kullanacağını değerlendirmesine sebep olabilir (Stsiampkouskaya vd., 2021). Ayna benlik ile ayna nöron kavramları farklı açıklama düzeylerine aittir (Uddin vd., 2007). Cooley'nin kavramı toplumsal değerlendirme ve benliğin oluşumuyla; ayna nöron araştırmaları ise belirli gözlem ve eylem koşullarındaki nöronal yanıtlarla ilgilidir. Aralarındaki sözcük benzerliği, kuramsal veya biyolojik özdeşlik kurulması için yeterli değildir (Waters, 2014). Hitlin'in (2008) ahlaki benlik yaklaşımı, insanların kendilerini ahlaki kişiler olarak görme biçimleri ile davranışlarının gerçekleştiği toplumsal durumları birlikte ele alır. Medya şiddeti açısından bu yaklaşım, saldırgan bir eylemi destekleyen kişinin kendisini hangi gerekçelerle haklı görebildiğini araştırmaya olanak

sağlar (Anderson vd., 2015). Bir davranışın koruma, sadakat veya adaleti yerine getirme olarak adlandırılması, ahlaki değerlendirmeyi yönlendirebilir. Böylece şiddetin meşrulaştırılması, duygunun yoğunluğuyla birlikte, davranışın yerleştirildiği toplumsal anlatı üzerinden anlaşılır (Anastasio, 2004).

Ayna Nöronlar ve Bedensel Simülasyon

Başkasının eylemini algılama ile kişinin davranışı arasındaki ilişki, ayna nöron araştırmalarının temel konusudur. 1992'de makaklarla yapılan çalışmada varlığından söz edilen ayna nöronlar, belirli bir eylemin gerçekleştirilmesi ve benzer bir eylemin gözlenmesi sırasında yanıt veren sinir hücreleridir (Pomper vd., 2023). Ayna nöronların keşfi, gözlenen hareket ile gözlemcinin motor repertuarı arasındaki eşleşmenin sinirsel temellerine ilişkin bir araştırma alanı oluşturmuştur. (Bonini et al., 2022). İnsanlarla yapılan klinik çalışmalarda 21 epilepsi hastası üzerinde inceleme yapılmış olup Mukamel et al. (2010), hücre dışı kayıtlar elde etmiştir. Araştırmada toplam 1.177 nöronal birim incelenmiş; çalışmanın sonucunda eylemin gözlenmesi ve gerçekleştirilmesiyle ilişkili incelenen nöronal birimlerin bir kısmında eşleşen yanıtlar saptanmıştır. Kayıtlar ek motor alan (SMA) ile hipokampus ve çevresindeki medial temporal yapılardan alınmıştır. Bazı alanların eylem sırasında uyarılırken gözlem sırasında baskılanması, gözlenen ve gerçekleştirilen eylemlerin ayrıştırılması bakımından dikkate değerdir. Bununla beraber bu bulguların kendilik–başkası ayrımına veya istemsiz taklidin engellenmesine etkisi, bulgulardan hareketle ileri sürülen fonksiyonel bir yorumdur. Molenberghs et al. (2012), 125 katılımcının fonksiyonel manyetik rezonans görüntülemelerini kapsayan meta-analizlerinde, aktivasyon olasılığı kestirimi (ALE) dayalı bir yöntem kullanmıştır. Çalışmanın sonucunda inferior frontal girus, ventral premotor korteks ve inferior parietal

lobülün yanında primer visual alanlar, serebellum ve limbik sistem yapıları ile ilişkili ek örtüşmeler saptanmıştır. Bu sonuç, gözlem–eylem eşleşmesinin kullanılan görev ve uyaranların özelliklerine göre daha geniş sistemleri içerebildiğini düşündürmektedir. Bununla birlikte fMRI'da ölçülen BOLD sinyali, kanın oksijenlenmesiyle ilişkili hemodinamik değişimleri yansıtır; bölgesel örtüşmeyi aynı hücrelerin iki koşulda da yanıt verdiğinin doğrudan kanıtı olarak değerlendirmemek gerekir. Schmidt et al. (2021), 75 sağlıklı katılımcıda taklit, empati ve duygusal zihin kuramı görevleri arasındaki ortak etkinliği araştırmıştır. Çalışma, bir meta-analiz olmayıp aynı katılımcılarda farklı görevleri karşılaştıran bir fMRI araştırmasıdır. Yazarlar ortak etkinlikleri bedensel simülasyon yaklaşımını destekleyen bulgular olarak yorumlamışlardır. Bununla birlikte aynı bölgelerin farklı görevlerde etkinleşmesi, bütün sosyal bilişsel işlevlerin tek bir mekanizmayla gerçekleştiğini göstermeye yetmez. Sato et al. (2023), duygusal yüz ifadelerinin gözlenmesi ve gerçekleştirilmesini incelerken premotor ve ek motor alanlarla birlikte amigdala, bazal ganglionlar, serebellum ve beyin sapındaki fasiyal çekirdeği içeren bir işleyiş bildirmiştir. Bulguların yorumunda, ortak etkinlik analizi ile her bir görev karşılaştırmasının ayrı istatistiksel sonuçları arasındaki ayrım dikkate alınmalıdır. Gallese'nin (2005) ve Gallese ile Sinigaglia'nın (2011) bedensel simülasyon yaklaşımı, başkasının eylem ve duygulanımının gözlemcinin bedensel kapasiteleri üzerinden kısmen temsil edilebileceğini öne sürer. Medya şiddeti açısından bu yaklaşım, görüntünün algısal ve bedensel boyutlarını düşünmeyi sağlar; bu temsilin ahlaki onay veya saldırgan davranışa dönüşmesi ise ayrıca açıklanmalıdır.

Ayna Nöron Açıklamalarının Sınırları

Ayna nöronların keşfi, eylem algısı ve taklit hakkında önemli bulgular sağlamıştır. Ancak bu hücrelere yüklenen işlevler literatürde aynı ölçüde desteklenmemektedir. Hickok (2009), gözlem ve eylem sırasında ortak etkinlik saptanması ile bu etkinliğin eylemi anlamak için zorunlu olduğunun gösterilmesi arasındaki farkı vurgular. Heyes ve Catmur'un (2022) değerlendirdiği çok değişkenli örüntü analizleri, beyin uyarımı ve hasta çalışmaları, ilgili bölgelerin hareket özelliklerinin ayrıştırılmasına ve hareketin biçimsel olarak taklit edilmesine katkısını desteklemektedir. Bununla birlikte bir hareketin nasıl yapıldığını ayırt etmek ile o hareketin neden yapıldığını, hangi niyetle gerçekleştirildiğini ve ahlaken nasıl değerlendirileceğini anlamak farklı gereklilikler içerir (Gallese vd., 1996). Alcalá-López et al. (2018) tarafından sosyal bilişle ilişkili sistemlerin bağlantılarının incelenmesi de sosyal işleyişin farklı ağlar arasındaki ilişkiler içinde ele alınmasını destekler. Gözlem–eylem eşleşmeleri deneyime duyarlıdır. Catmur et al. (2007), gözlenen hareket ile gerçekleştirilen hareket arasında ters eşleşmeler kuran sensörimotor eğitimin ilgili motor yanıtları değiştirebildiğini göstermiştir. Bu sonuç, söz konusu eşleşmelerin öğrenmeyle biçimlenebildiğini destekler. Öğrenmenin öneminin gösterilmesi, gelişimsel ve evrimsel etkenlerin bütünüyle dışlandığı anlamına gelmez; bu konudaki açıklamalar, deneyim ile biyolojik sınırların ilişkisini dikkate almalıdır. Otizm alanındaki "kırık ayna" hipotezi de bu dikkatle değerlendirilmelidir. Chan ve Han'ın (2020) meta-analizinde, görevlerin sosyal ve duygusal özelliklerine ve yaş gruplarına göre farklılaşan etkinlik örüntüleri bildirilmiştir. Bulgular, bütün otistik bireylerde tek yönlü ve genel bir ayna sistemi yetersizliği varsayımını desteklemez. Elektroensefalografideki mu ritmi baskılanmasının dikkat ve diğer alfa etkinliklerinden etkilenebilmesi de bu ölçümün tek başına ayna nöron etkinliğine

özgü bir gösterge sayılmasını sınırlar (Hobson & Bishop, 2017). Medyada yer alan şiddetin nörososyolojik değerlendirmesinde motor eşleşme, algılama ve davranışa dahil edilebilecek bileşenlerden biri olarak ele alınmalıdır. Şiddetin kabul edilmesi, belirli gruplara yöneltilmesi veya ödüllendirilmesi, toplumsal ilişkilerin ve anlamlandırma süreçlerinin ayrıca incelenmesini gerektirir.

Şiddet Görüntülerinin Bedensel İşlenmesi: Dikkat, Tehdit ve Duygu Düzenleme

Şiddet içerikli bir görüntüye maruz kalmak, hareket ve tehdidin algılanması, değerlendirilmesi, duygu, bellek ve bir davranış için hazırlanma süreçlerini içerebilir (Murray vd., 2006). Duygusal belirginlik, uyaranın kişi açısından önem kazanarak işlemleme önceliği elde etmesini ifade eder (Compton, 2003). Bu önem, görüntünün fiziksel özellikleriyle birlikte kişinin geçmiş yaşantıları, içinde bulunduğu durum ve mevcut amaçlarıyla bağlantılıdır (Okon-Singer vd., 2013). Pessoa'nın (2017) ağ yaklaşımı, duygusal işleyişi kortikal ve subkortikal yapılar arasındaki etkileşimler üzerinden ele alır. Amigdalanın yalnızca korkuya, prefrontal korteksin yalnızca denetime karşılık gelen tek işlevli merkezler olarak düşünülmesi bu karmaşıklığı açıklamaz. Dikkat, değer biçme, tehdit değerlendirmesi ve eylem seçimi, bağlama göre değişen ağ ilişkileri içinde gerçekleşir. Wiechert et al. (2021), şiddetle ilişkili sosyalleşme geçmişi bakımından farklılaşan iki gruptaki toplam 30 erkek katılımcıda, gerçeğe yakın sosyal etkileşimlerde karar vermeyle ilişkili nöral yanıtları incelemiştir. Belirli karar koşullarında inferior frontal etkinlik bakımından grup farklılıkları bildirilmiştir. Bu bulgular, toplumsal yaşantıların duygusal karar verme süreçleriyle bağlantısını araştırmak açısından önemlidir. Ancak küçük ve yalnızca erkeklerden oluşan bir

örneklemdeki etkinlik farkları, genel bir beyin bağlantısı kaybını veya şiddet deneyiminin neden olduğu kalıcı bir hasarı göstermez. Stres fizyolojisi, bu tartışmayı başka bir düzeyde açıklamaktadır. McEwen'e (2007) göre beyin, durumların tehdit olarak değerlendirilmesinde ve hipotalamus–hipofiz–adrenal aks ile otonom sinir sistemi üzerinden işleyen uyum süreçlerinde merkezi rol oynar. Allostaz, bir organizmanın değişen isteklere uyum sağlayarak fonksiyonel dengesini sürdürmesi anlamında kullanılır. Allostatik yük ise bu uyum sistemlerinin tekrarlanan, uzamış veya yetersiz düzenlenmiş etkinliğinin zamanla oluşturduğu birikimli fizyolojik maliyeti ile ilişkili bir kavramdır. Bu açıdan bakıldığında medya maruziyeti gündelik stres koşulları içinde değerlendirilebilir. Ancak tekil bir görüntüden kalıcı biyolojik hasar sonucu çıkarılmasına dayanak oluşturmaz. Thompson et al. (2019), kitlesel şiddet olaylarına ilişkin medya maruziyeti ile psikolojik problemler arasında zaman içinde birbirini besleyebilen ilişkiler olabileceğini vurgulamıştır. Araştırmanın bulguları, yoğun medya maruziyetinin sonraki süreçte sıkıntı semptomları ile; yaşanan sıkıntının da sonraki olaylara ilişkin medya tüketimiyle bağlantılı olabildiğini göstermektedir. Gözlemsel tasarım nedensel yorumları sınırlıyor olsa da bu bulgu, izleyicinin içerikle ilişkisinin karşılıklı olduğunu düşündürür. Medya kullanımı hem yaşantıya katılan bir etken hem de mevcut kaygı ve beklentiler içinde seçilen bir davranış olabilir.

Taklit, Toplumsal Öğrenme ve Medyatik Bulaşma

Bedensel tepkiler ile toplumsal davranış arasındaki ilişkiyi açıklamak için öğrenme süreçleri üzerinde yoğunlaşmak gerekir. Bir davranışın görülmesi, öğrenilmesi, uygun bulunması ve gerçekleştirilmesi birbirinden ayrı aşamalardır. Bandura'nın (2001) sosyal bilişsel yaklaşımı, model almayı dikkat, bellekte tutma, davranışı gerçekleştirebilme ve güdülenme süreçleriyle birlikte

değerlendirir. Gözlenen davranışın sonuçları, modelin özellikleri ve kişinin kendi davranışına ilişkin beklentileri de bu sürece katılır. Bu yaklaşım medya şiddetine uygulandığında, saldırının kendisiyle birlikte sonuçlarının nasıl sunulduğu incelenmelidir (Tseng, 2018). Failin saygınlık kazandığı, grubunu koruduğu veya cezasız kaldığı biçiminde kurulan bir anlatı, saldırganlığa belirli bir toplumsal anlam verebilir. Mağduriyetin görünür kılındığı, zararın tartışıldığı ve alternatif davranışların gösterildiği bir anlatı ise farklı değerlendirmelere alan açar. Bu nedenle içerik çözümlemesinde şiddetin bulunup bulunmadığı kadar, hangi ilişkiler ve sonuç beklentileri içinde sunulduğu da önemlidir (Revilla vd., 2020). Bilişsel hazırlama, belirli düşünce ve çağrışımların geçici olarak daha erişilebilir hâle gelmesini ifade eder. Anderson ve Bushman'ın (2002) saldırganlık değerlendirmesinde biliş, duygulanım ve uyarılma, kişinin içinde bulunduğu durumla birlikte ele alınır. Şiddetle bağlantılı bir içeriğin ardından belirsiz bir davranışı düşmanca yorumlamak, saldırgan sözcüklere daha hızlı tepki vermek ve gerçek bir kişiye fiziksel zarar vermek farklı sonuç değişkenleridir. Kişilerarası şiddetle araştırma şartlarında ölçülen kısa süreli değişimlerin ilişkilendirilmesinde bu ayrım belirleyicidir. Toplumsal geri bildirim, dijital ortamlarda öğrenmenin önemli bir boyutudur. Brady et al. (2021), medyadadaki öfke içerikli ifadelerin olumlu geri bildirimle pekişebildiğini ve kullanıcıların ağlarındaki ifade normlarına uyum gösterebildiğini bildirmiştir. Sherman et al. (2016) ise ergenlerde yüksek beğeni sayıları, sosyal medya tercihleri ve ödül işlemlemeyle ilişkili nöral yanıtların bağlantılı olduğunu göstermiştir. Bu çalışma da şiddet görüntülerine özgü bir deney olarak değerlendirilmemelidir.

Medyatik bulaşma kavramı, davranışların, ifade biçimlerinin ve duygusal yönelimlerin dolaşımını tartışmak için kullanılan bir ifadedir (Goldenberg & Gross, 2019). Taklit, ortak uyarılma, norm öğrenimi ve aidiyet gösterme, bu dolaşımın farklı bileşenleridir.

Bununla birlikte hızlı yayılma, bütün tepkilerin bilinçdışı veya istemsiz olduğu anlamına gelmez (Masur vd., 2021). Kullanıcılar alışılmış biçimde tepki verebilir veya belirli bir toplumsal konumu görünür kılmak amacıyla bilinçli seçimler de yapabilirler (Brady vd., 2019).

Tekrarlanan Maruziyet: Duyarsızlaşma, Saldırgan Biliş ve Normalleşme

Şiddetin sürekli görünür olduğu bir medyatik ortamda bulunma deneyimi ile şiddet ile tek seferlik bir karşılaşma farklı değerlendirilmelidir. Carnagey et al. (2007), 257 üniversite öğrencisini içeren deneylerinde, şiddet içeren veya içermeyen oyunlarla geçirilen 20 dakikanın ardından gerçek şiddet görüntülerine verilen fizyolojik tepkileri karşılaştırmıştır. Şiddet içeren oyun grubunda sonraki görüntüler sırasında daha düşük kalp atımı ve deri iletkenliği tepkileri bildirilmiştir. Bu bulgu, belirli deney koşullarında fizyolojik duyarsızlaşmaya ilişkin kanıt sunmaktadır. Fizyolojik uyarılmanın azalması, mağdura yönelik empati kaybı, saldırgan düşüncelerin erişilebilirliği, şiddetin ahlaken onaylanması ve fiziksel saldırganlık birbirinden ayrı değerlendirilmelidir. Ancak bir kişinin bedensel tepkisi azalırken olayın yanlış olduğuna ilişkin yargısının sürebileceği de unutulmamalıdır. (Gray vd., 2022). Dolayısıyla fizyolojik veya otonom tepkinin ölçülmesi, kişinin ahlaki yöneliminin veya gelecekteki davranışının tek başına belirlenmesini sağlamayabilir. (De Looff vd., 2021) Sosyolojik açıdan normalleşme, şiddetin hangi koşullarda doğal, kaçınılmaz veya hak edilmiş sayıldığıyla ilgilidir. Olayın tekrarlanması, nasıl adlandırıldığı ve çevrede hangi tepkilerin uygun bulunduğuyla birlikte anlam kazanır. Slaby'nin (2025), ekolojik kriz ve kapitalizm bağlamında geliştirdiği toplumsal duyarsızlaşma tartışması, bazı zararların hissedilmesinin ve

önemsenmesinin toplumsal olarak nasıl zayıflayabildiğini düşünmeye olanak verir. Bu yaklaşımın medya şiddetine uygulanması, önerilen bir kuramsal bağlantıdır. Şiddetin görünür olmasına rağmen önemsizleştirilebilmesi, görünürlük ile ahlaki ilginin aynı şey olmadığını gösteren bir araştırma sorusu olarak ele alınabilir. Uzun vadeli sonuçlara ilişkin araştırmalar da ölçülen davranışın açıkça tanımlanmasını gerektirir. Drummond et al. (2020), şiddet içerikli oyunlarla gençlerin saldırgan davranışları arasındaki ilişkileri inceleyen meta-analizlerinde, genel ilişkinin küçük olduğunu ve yöntemsel açıdan daha güçlü çalışmaların daha sınırlı sonuçlar verdiğini bildirmiştir. Bu değerlendirme, alandaki bütün tartışmaları tek başına sonlandırmaz; sonuçların araştırma tasarımına duyarlılığını gösterir.

Saldırganlığın Aynalanması ve Hayvan Bulgularının Açıklayıcı Alanı

Saldırganlığın gözlenmesi ve gerçekleştirilmesi arasındaki sinirsel ilişki, Yang et al. (2023) tarafından erkek farelerde incelenmiştir. Araştırmacılar, ventromedial hipotalamusun ventrolateral bölümünde, saldırgan davranış sırasında ve başka bireylerin saldırgan etkileşimleri gözlemlendiğinde etkinleşen nöronal grupları tanımlamışlardır. İlgili nöron, hücre gruplarına yönelik deneysel müdahaleler, bu hücrelerin araştırmada incelenen saldırgan davranışın düzenlenmesine nedensel bir katkıda bulunabileceğini desteklemektedir. Çalışmanın değeri, sosyal gözlem ile saldırgan davranış arasındaki ilişkinin belirli bir hayvan modelinde hücresel ve deneysel düzeyde araştırılabilmesidir. Bununla birlikte erkek farelerdeki bölgesel saldırganlık bağlamı ile insanların medya kullanımı arasında direkt bir ilişki kurulamaz. İnsanlarda var olan dilsel anlamlandırma, simgesel kurallar, ahlaki yargılar, grup aidiyetleri ve kurumsal yaptırım beklentileri gibi

davranışlar da süreç içerisinde yer alır. Nörososyolojik açıdan değerlendirildiğinde bu tür bulgular, gözlem ile saldırganlık arasında biyolojik mekanizmaların bulunabileceğini göstermesi açısından sınırlı da olsa bir dayanak sunabilir. İnsanlarda şiddet görüntülerinin aynı mekanizmayla aynı davranışsal sonuçları ürettiği iddiasını kanıtlamak için ise insan araştırmaları gerçekleştirilmesi gerekmektedir. Hayvan deneylerinden sağlanan bulgulardan toplumsal bir sonuca varmak için tür, davranış ve bağlam farklılıklarının açıkça değerlendirilmesini gerektirir.

Medya Ortamı, Habitus ve Neuromediality

Medyanın bireyler üzerindeki etkisini yalnızca tekil bir içeriğin ardından ortaya çıkan tepki üzerinden düşünmek, medya kullanımının gündelik yaşamdaki sürekliliğini açıklamakta yetersiz kalmaktadır (Broersma & Swart, 2021). İnsanlar medyadaki çeşitli içeriklere sıklıkla maruz kalır; bu şekilde güveneceği, önemseyeceği, kullanmayı tercih edeceği ifade biçimlerini öğrenir (Xu vd., 2024). Bourdieu'nün (1980/1990) habitus kavramı, bu sürekliliği toplumsal yaşam koşulları içinde edinilen, algı, değerlendirme ve davranışa yön veren bedensel boyutu üreten katı bir davranış programı olarak anlaşılmamalıdır. Benzer koşullarda gelişen yatkınlıklar, farklı karşılaşmalarda yeniden kullanılabilir ve yeni deneyimlerle değişebilir. Medya şiddeti açısından bu yaklaşım, hangi görüntünün tehdit sayıldığı, kimin mağduriyetinin tanındığı ve hangi saldırganlık biçimlerinin kabul edilebilir görüldüğü gibi sorulara yönelmeyi sağlamaktadır. Bu bölümde habitus kavramı, bireysel alışkanlıklar ve toplumsal konum arasındaki ilişkiyi inceleyen bir kavram olarak kullanılmaktadır.

Fingerhut'un (2021) neuromediality tartışması, medya kullanımı ve hem bilişsel hem de algısal alışkanlıkların ilişkisini bedenlenmiş biliş ve enaktivist yaklaşımlar açısından değerlendirir.

Medya araçlarıyla ilişki, kültürel öğrenmenin pratik olarak gerçekleştiği bir ilişki olarak değerlendirilebilir. Kullanıcı, medya araçlarını kullanmayı öğrenirken algısal beklentilerini ve etkinlik biçimlerini de bu ilişkiler içinde geliştirir. Neuromediality, bu ilişkiyi düşünmeye yönelik kuramsal bir kavramdır. Gallagher (2025), alışkanlık ve tortulaşma kavramlarını kullanarak geçmiş deneyimlerin algı ve eylem biçimlerinde yerleşmesini, toplumsal ve kurumsal düzenlemelerle birlikte tartışırken Tzima ve Slaby (2024) alışkanlık, duygulanım ve genişletilmiş toplumsal niş kavramı üzerinden zihinsel kapasitelerin içinde biçimlendiği kurumsal ve siyasal koşulları inceler. Bu yaklaşımlar, kullanıcıların medya pratiklerini sürdüren maddi olanakların, ilişki biçimlerinin ve normların çözümlemeye katılmasını sağlar.

Bu kuramsal bağlantı medya şiddetine uygulandığında, yapılan inceleme görüntünün içeriğinden gündelik karşılaşma sıklığına doğru genişletilebilir. Hangi kaynakların izlendiği, hangi içeriklere tekrar dönüldüğü, kimlere yorum atıldığı ve hangi ifadelere karşılık geldiği ortak bir pratik yaklaşım çerçevesinde değerlendirilir. Böylece medya ortamı, kullanıcının toplumsal dünyasıyla karşılıklı ilişki içinde olduğu bir deneyim alanı olarak ele alınabilir.

Dijital Seyircilik, Empati ve Sosyal Acı

Şiddetin toplumsal dolaşımını anlamak için fail ve mağdurla birlikte seyircinin konumu da incelenmelidir (Pfaff vd., 2024). İzlemek, yorumlamak, paylaşmak, bildirmek, yardım aramak veya görmezden gelmek farklı davranış olanaklarıdır (Mainwaring vd., 2022). Bir görüntünün izlenmesi, bu seçeneklerden hangisinin seçileceğini tek başına açıklamaz (Macaulay vd., 2022). Seyircinin olayla kurduğu yakınlık, davranışının sonuçlarına ilişkin beklentileri ve normlar değerlendirmeye katılmalıdır (Moschella vd., 2018).

Lamm et al. (2011), bireysel olarak hissedilen ağrı ile başkasının ağrısına yönelik duyulan empati sırasında ön insula ve singulat korteksin belirli kesimlerinde ortak etkinlikler bulunduğu saptanmıştır. Bununla birlikte bu benzer aktivite, gözlemcinin mağdurun deneyimini bütünüyle paylaştığını göstermez. Ağrının duyusal özellikleri, duygusal anlamı ve karşıdakinin durumunu değerlendirme süreçleri gibi farklı bileşenler içerir. Motor eşleşme, empatik yaklaşım ve yaşantı, ahlaki ilgi ve yardım davranışı da birbirleriyle bağlantılı olmakla birlikte ayrı olgulardır. Seyircinin davranışında sorumluluğun dağılması da önem taşır. Fischer et al. (2011), seyirci etkisine ilişkin meta-analizlerinde başka gözlemcilerin varlığı ile yardım davranışı arasındaki ilişkinin olayın tehlikesi gibi koşullara göre değişebildiğini göstermiştir. Yüz yüze acil durumlardan elde edilen bu sonuçların dijital ortamlara uygulanması, çevrim içi görünürlük, anonimlik ve müdahale olanakları dikkate alınarak ayrıca araştırılmalıdır.

İnsandışılaştırma, mağdurun ahlaki ilginin kapsamına dahil olup olmaması, çıkartılması açısından önemli bir kavramdır. Harris ve Fiske (2006), çalışmalarında aşırı damgalanmış gruplara ait görüntülere verilen yanıtlarda, nöral etkinlik örüntülerinin farklılaşabildiğini bildirmiştir. Sosyolojik inceleme, mağdurun medyada adı ve yaşam öyküsüyle mi, yoksa tehdit edici bir kategori içinde mi sunulduğunu araştırarak bu tartışmayı somutlaştırabilir.

Kolektif Habitus, Grup Kimliği ve Şiddetin Meşrulaştırılması

Seyircinin özdeşleştiği kişi, bireysel değerlendirmeden gruplararası ilişkilere geçişi sağlayan önemli bir faktördür. Medyada yer alan bir şiddet olayı, haklı bir saldırı veya bir karşılık, savunma olarak anlatılabilir. Aynı davranışın failin ve mağdurun kimliğine göre farklı değerlendirilmesi, şiddetin toplumsal anlamının aidiyet ilişkileri ile bağlantılı olarak kurulabileceğini düşündürmektedir.

(Bilali & Vollhardt, 2019; Leidner & Castano, 2012). Cikara et al. (2011) Aynı zamanda başkasının acısına verilen empatik tepkilerin grup ilişkilerinden etkilenebileceği görüşünü doğurmaktadır. İç grubun acısına güçlü biçimde karşılık verilmesi ile rakip veya dış grubun acısının daha az önemsenmesi aynı toplumsal ortamda görülebilir. Bu bulgular, grup üyeliğinin ahlaki ilginin dağılımına katılabildiğini gösterir. Bununla birlikte gruplararası empati farklılıkları, belirli bir izleyicinin şiddet uygulayacağını öngören tekil bir gösterge olarak kullanılmamalıdır. Bu bölümde kolektif habitus kavramı, ortak toplumsal koşullar içinde benzerleşebilen algı ve değerlendirme yatkınlıklarını tartışmak amacıyla kullanılmaktadır.

Aynı toplumsal kategori içinde sınıf, kuşak, toplumsal cinsiyet, eğitim ve yaşam öyküsü bakımından farklılıklar bulunur. Bourdieu'nün (1980/1990) yaklaşımıyla bağlantılı olarak burada vurgulanan, paylaşılan koşulların oluşturabildiği eğilimlerdir. Medya söylemleri, bir şiddet olayını ortak bir grup anlatısına taşıyabilir. Geçmiş mağduriyetlerin hatırlatılması, karşı grubun bir tehdit olarak gösterilmesi veya saldırının saygınlığı yeniden kuran bir eylem olarak anlatılması bu sürecin incelenebilecek biçimleridir (Scherling, 2026). Bununla birlikte ortak deneyimler, dayanışmayı, mağdurun korunmasını ve şiddetin reddedilmesini de destekleyebilir.

Grup aidiyeti, farklı ahlaki ve siyasal yönelimlere açık bir alandır (Skigin, 2023). Şiddetin önlenmesi de bu nedenle bireysel tepkilerin düzenlenmesinden daha geniş bir çerçeve gerektirir. Heise'ın (1998) ekolojik yaklaşımı ile Paulson ve Tikly'nin (2023) yapısal ve kültürel şiddete ilişkin tartışmaları, ilişkisel ve kurumsal koşulların değerlendirmeye katılmasını destekler. Medya alanında bu bakış, hangi davranışların ödüllendirildiğinin, hangi mağduriyetlerin görünür kılındığının ve şiddeti reddeden karşı

anlatıların nasıl desteklenebileceğinin araştırılmasına yöneltir (Springs, 2015).

Sonuç ve Tartışma

Medya ve şiddet arasındaki ilişki, görüntünün bedende uyandırdığı tepkiler ile görüntünün toplumsal olarak anlamlandırılması arasındaki bağlantılar üzerinden incelenebilir. Ayna nöron araştırmaları davranış gözlemi ve motor eşleşmeye, sosyal sinirbilim duygu ve sosyal biliş süreçlerine, sosyoloji ise bu süreçlerin gerçekleştiği ilişkilere ilişkin bilgiler sağlar. Bu bilgilerin multidisipliner şekilde birlikte kullanılması, her branşın yöntemsel olanaklarının ve sınırlarının korunmasına bağlıdır. Bölümün temel tartışması, medyada yer alan şiddet içeren görsel içeriklerin bedensel simülasyon ile şiddetin toplumsal olarak meşrulaştırılması arasındaki ilişkinin ayrıca açıklanması gerektiğidir. Sosyolojik çözümleme, görüntünün davranışsal ve ahlaki anlamının nasıl kurulduğunu açıklar. Tıbbi ve nörobilimsel araştırmalar, toplumsal deneyimin bedensel karşılıklarını anlamaya ve daha ayrıntılı araştırmaya katkı sağlar. Gözlem ve eylem arasındaki bağlantı, duygusal karar verme esnasında değişen bireysel farklılıklar, stresle ilişkili uyum süreçleri ve empati yanıtları bu katkının farklı örnekleridir. Bu faktörler arasındaki ilişkiler ilerleyen dönemlerde daha detaylı araştırılmalı ve bu araştırma tasarımlarında açıkça gösterilmesi hedeflenmelidir. Medya ortamını habitus ve öğrenme süreçleriyle birlikte değerlendirmek, incelemenin odağını tekil görüntüden gündelik yaşamın sürekliliğine taşır. Şiddetle hangi koşullarda karşılaşıldığı, görüntünün hangi anlatı içinde sunulduğu, çevrede nasıl karşılık bulduğu ve hangi davranışların kabul edilir olarak algılandığı ortak bir çözümleme alanı oluşturabilir. Bu perspektifte kolektif habitus, ortak koşullar içinde gelişebilen yatkınlıkları; neuromediality ise medya pratikleriyle bedenlenmiş

biliş arasındaki ilişkiyi tartışmaya açar. Gelecek araştırmaların, medya içeriğinin türünü, maruziyetin süresini, doğrudan şiddet deneyimini ve ölçülen sonuçları açıkça ayırması yararlı olacaktır.

Medyadaki şiddet içerikleri ile ilgili deneysel çalışmaların ve nitel araştırmaların birlikte değerlendirilmesi; bedensel tepkiler, öznel anlamlar ve kurumsal koşullar arasındaki ilişkilerin anlaşılmasına katkı sağlayabilir. Şiddetin önlenmesine yönelik planlanan uygulamalar açısından bu alanın araştırılması önem arz etmektedir. Nörososyolojik perspektifin katkısı, insanın toplumsal yaşamı bedeniyle deneyimlediğini ve bedensel tepkilerin toplumsal ilişkiler içinde anlam kazandığını birlikte incelemesidir. İzleyici, deneyimleriyle öğrenen, aidiyetleri içinde değerlendiren ve farklı davranış olanakları arasında hareket eden toplumsal bir öznedir. Medyada yer alan şiddetin bireyler ve toplum üzerinde anlaşılması da beden, etkileşim, medya pratikleri ve toplumsal yapı arasındaki bu karşılıklı ilişkilerin araştırılmasını gerektirir.

Kaynakça

Alcalá-López, D., Smallwood, J., Jefferies, E., Van Overwalle, F., Vogeley, K., Mars, R. B., . . . Bzdok, D. (2018). Computing the social brain connectome across systems and states. *Cerebral Cortex, 28*(7), 2207–2232. doi:10.1093/cercor/bhx121

Anastasio, P. A. (2004). Does viewing justified violence lead to devaluing others? *Current Psychology, 23*(4), 259–266. doi:10.1007/s12144-004-1000-7

Anderson, C. A., & Bushman, B. J. (2002). Human aggression. *Annual Review of Psychology, 53*, 27–51. doi:10.1146/annurev.psych.53.100901.135231

Anderson, C. A., Bushman, B. J., Donnerstein, E., Hummer, T. A., & Warburton, W. (2015). SPSSI research summary on media violence. *Analyses of Social Issues and Public Policy, 15*(1), 4–19. doi:10.1111/asap.12093

Arias, E. (2019). How does media influence social norms? Experimental evidence on the role of common knowledge. *Political Science Research and Methods, 7*(3), 561–578. doi:10.1017/psrm.2018.1

Back, M. D., Branje, S., Eastwick, P. W., Human, L. J., Penke, L., Sadikaj, G., . . . Wrzus, C. (2023). Personality and social relationships: What do we know and where do we go. *Personality Science, 4*(1), Article e7505. doi:10.5964/ps.7505

Bandura, A. (2001). Social cognitive theory of mass communication. *Media Psychology, 3*(3), 265–299. doi:10.1207/S1532785XMEP0303_03

Bartsch, A., Scherr, S., Mares, M.-L., & Oliver, M. B. (2020). Reflective thoughts about violent media content – development of a bilingual self-report scale in English and German. *Media Psychology, 23*(6), 794–819. doi:10.1080/15213269.2019.1647248

Beckwith, S., Lou, C., Michielsen, K., Mafuta, E., Wilopo, S. A., & Blum, R. W. (2022). Violence perpetration in early adolescence: A study of four urban communities worldwide. *Journal of Adolescent Health, 71*(5), 616–627. doi:10.1016/j.jadohealth.2022.06.011

Bilali, R., & Vollhardt, J. R. (2019). Victim and perpetrator groups' divergent perspectives on collective violence: Implications for intergroup relations. *Political Psychology, 40*(Suppl. 1), 75–108. doi:10.1111/pops.12570

Billingham, L., Gillon, F., Corbett, I., & Fraser, A. (2026). Triple violence: Conceptualising interwoven structural, psychological and interpersonal harm. *European Journal of Criminology*. doi:10.1177/14773708261468665

Bonini, L., Rotunno, C., Arcuri, E., & Gallese, V. (2022). Mirror neurons 30 years later: Implications and applications. *Trends in Cognitive Sciences, 26*(9), 767–781. doi:10.1016/j.tics.2022.06.003

Bourdieu, P. (1990). *The logic of practice.* (R. Nice, Trans.) Stanford University Press. doi:10.1515/9781503621749

Brady, W. J., Crockett, M. J., & Van Bavel, J. J. (2020). The MAD model of moral contagion: The role of motivation, attention, and design in the spread of moralized content online. *Perspectives on Psychological Science, 15*(4), 978–1010. doi:10.1177/1745691620917336

Brady, W. J., McLoughlin, K., Doan, T. N., & Crockett, M. J. (2021). How social learning amplifies moral outrage expression in online social networks. *Science Advances, 7*(33), Article eabe5641. doi:10.1126/sciadv.abe5641

Broersma, M., & Swart, J. (2022). Do novel routines stick after the pandemic? The formation of news habits during COVID-19. *Journalism Studies, 23*(5–6), 551–568. doi:10.1080/1461670X.2021.1932561

Buggs, S. A., Lund, J. J., & Kravitz-Wirtz, N. (2023). Voicing narratives of structural violence in interpersonal firearm violence research and prevention in the United States. *Frontiers in Public Health, 11*, Article 1143278. doi:10.3389/fpubh.2023.1143278

Carnagey, N. L., Anderson, C. A., & Bushman, B. J. (2007). The effect of video game violence on physiological desensitization to real-life violence. *Journal of Experimental Social Psychology, 43*(3), 489–496. doi:10.1016/j.jesp.2006.05.003

Catmur, C., Walsh, V., & Heyes, C. (2007). Sensorimotor learning configures the human mirror system. *Current Biology, 17*(17), 1527–1531. doi:10.1016/j.cub.2007.08.006

Chan, M. M., & Han, Y. M. (2020). Differential mirror neuron system (MNS) activation during action observation with and without social-emotional components in autism: A meta-analysis of neuroimaging studies. *Molecular Autism, 11*, Article 72. doi:10.1186/s13229-020-00374-x

Cikara, M., Bruneau, E. G., & Saxe, R. R. (2011). Us and them: Intergroup failures of empathy. *Current Directions in Psychological Science, 20*(3), 149–153. doi:10.1177/0963721411408713

Compton, R. J. (2003). The interface between emotion and attention: A review of evidence from psychology and neuroscience. *Behavioral and Cognitive Neuroscience Reviews, 2*(2), 115–129. doi:10.1177/1534582303002002003

Cooley, C. H. (1922). *Human nature and the social order* (Rev. ed. ed.). Charles Scribner's Sons.

de Looff, P. C., Cornet, L. J., de Kogel, C. H., Fernández-Castilla, B., Embregts, P. J., Didden, R., & Nijman, H. L. (2022). Heart rate and skin conductance associations with physical aggression, psychopathy, antisocial personality disorder and conduct disorder: An updated meta-analysis. *Neuroscience & Biobehavioral Reviews, 132*, 553–582. doi:10.1016/j.neubiorev.2021.11.003

DeVerteuil, G. (2015). Conceptualizing violence for health and medical geography. *Social Science & Medicine, 133*, 216–222. doi:10.1016/j.socscimed.2015.01.018

Drummond, A., Sauer, J. D., & Ferguson, C. J. (2020). Do longitudinal studies support long-term relationships between aggressive game play and youth aggressive behaviour? A meta-analytic examination. *Royal Society Open Science, 7*(7), Article 200373. doi:10.1098/rsos.200373

Eriksson, K., Strimling, P., Gelfand, M., Wu, J., Abernathy, J., Akotia, C. S., . . . Van Lange, P. A. (2021). Perceptions of the appropriate response to norm violation in 57 societies. *Nature Communications, 12*, Article 1481. doi:10.1038/s41467-021-21602-9

Fingerhut, J. (2021). Enacting media: An embodied account of enculturation between neuromediality and new cognitive media theory. *Frontiers in Psychology, 12*, Article 635993. doi:10.3389/fpsyg.2021.635993

Fischer, P., Krueger, J. I., Greitemeyer, T., Vogrincic, C., Kastenmüller, A., Frey, D., . . . Kainbacher, M. (2011). The bystander-effect: A meta-analytic review on bystander intervention in dangerous and non-dangerous emergencies. *Psychological Bulletin, 137*(4), 517–537. doi:10.1037/a0023304

Frampton, J. R., Devereux, S., & Gilbert, M. (2026). Exploring predictors of intentions to engage in intimate partner violence as a response to jealousy. *Western Journal of Communication, 90*(2), 277–298. doi:10.1080/10570314.2025.2607674

Franks, D. D. (2010). *Neurosociology: The nexus between neuroscience and social psychology.* Springer. doi:10.1007/978-1-4419-5531-9

Gallagher, S. (2025). Habit, sedimentation and institutions. *Cogent Arts & Humanities, 12*(1), Article 2480879. doi:10.1080/23311983.2025.2480879

Gallese, V. (2005). Embodied simulation: From neurons to phenomenal experience. *Phenomenology and the Cognitive Sciences, 4*(1), 23–48. doi:10.1007/s11097-005-4737-z

Gallese, V., & Sinigaglia, C. (2011). What is so special about embodied simulation? *Trends in Cognitive Sciences, 15*(11), 512–519. doi:10.1016/j.tics.2011.09.003

Gallese, V., Fadiga, L., Fogassi, L., & Rizzolatti, G. (1996). Action recognition in the premotor cortex. *Brain, 119*(2), 593–609. doi:10.1093/brain/119.2.593

Goldenberg, A., & Gross, J. J. (2020). Digital emotion contagion. *Trends in Cognitive Sciences, 24*(4), 316–328. doi:10.1016/j.tics.2020.01.009

Gray, K., MacCormack, J. K., Henry, T., Banks, E., Schein, C., Armstrong-Carter, E., . . . Muscatell, K. A. (2022). The affective harm account (AHA) of moral judgment: Reconciling cognition and affect, dyadic morality and disgust, harm and purity. *Journal of Personality and Social Psychology, 123*(6), 1199–1222. doi:10.1037/pspa0000310

Grizzard, M., Huang, J., Weiss, J. K., Novotny, E. R., Fitzgerald, K. S., Ahn, C., . . . Chu, H. (2017). Graphic violence as moral motivator: The effects of graphically violent content in news. *Mass Communication and Society, 20*(6), 763–783. doi:10.1080/15205436.2017.1339804

Harris, L. T., & Fiske, S. T. (2006). Dehumanizing the lowest of the low: Neuroimaging responses to extreme out-groups. *Psychological Science, 17*(10), 847–853. doi:10.1111/j.1467-9280.2006.01793.x

Heise, L. L. (1998). Violence against women: An integrated, ecological framework. *Violence Against Women, 4*(3), 262–290. doi:10.1177/1077801298004003002

Heleniak, C., & McLaughlin, K. A. (2020). Social-cognitive mechanisms in the cycle of violence: Cognitive and affective theory of mind, and externalizing psychopathology in children and adolescents. *Development and Psychopathology, 32*(2), 735–750. doi:10.1017/S0954579419000725

Heyes, C., & Catmur, C. (2022). What happened to mirror neurons? *Perspectives on Psychological Science, 17*(1), 153–168. doi:10.1177/1745691621990638

Hickok, G. (2009). Eight problems for the mirror neuron theory of action understanding in monkeys and humans. *Journal of*

Cognitive Neuroscience, 21(7), 1229–1243. doi:10.1162/jocn.2009.21189

Hitlin, S. (2008). *Moral selves, evil selves: The social psychology of conscience.* Palgrave Macmillan. doi:10.1057/9780230614949

Hobson, H. M., & Bishop, D. V. (2017). The interpretation of mu suppression as an index of mirror neuron activity: Past, present and future. *Royal Society Open Science, 4*(3), Article 160662. doi:10.1098/rsos.160662

Hollenbaugh, E. E. (2021). Self-presentation in social media: Review and research opportunities. *Review of Communication Research, 9*, 80–98. doi:10.12840/ISSN.2255-4165.027

Horváth, G. (2023). News coverage of domestic violence in post-socialist Hungary: Shifts in meaning and the gender aspect. *Journalism Practice, 17*(9), 1980–1996. doi:10.1080/17512786.2022.2027807

Jackson, B., & Sadler, L. S. (2022). Structural violence: An evolutionary concept analysis. *Journal of Advanced Nursing, 78*(11), 3495–3516. doi:10.1111/jan.15341

Jones, J. M. (2015). The looking glass lens: Self-concept changes due to social media practices. *The Journal of Social Media in Society, 4*(1), 100–125. Retrieved from https://thejsms.org/index.php/JSMS/article/view/97

Kazlauskaitė, R., & Salmela, M. (2022). Mediated emotions: Shame and pride in Polish right-wing media coverage of the 2019 European Parliament elections. *Innovation: The European Journal of Social Science Research, 35*(1), 130–149. doi:10.1080/13511610.2021.1952551

Kelly, L., & Westmarland, N. (2016). Naming and defining ‘domestic violence’: Lessons from research with violent men. *Feminist Review, 112*(1), 113–127. doi:10.1057/fr.2015.52

Kort-Butler, L. A., & Habecker, P. (2018). Framing and cultivating the story of crime. *Criminal Justice Review, 43*(2), 127–146. doi:10.1177/0734016817710696

Lamm, C., Decety, J., & Singer, T. (2011). Meta-analytic evidence for common and distinct neural networks associated with directly experienced pain and empathy for pain. *NeuroImage, 54*(3), 2492–2502. doi:10.1016/j.neuroimage.2010.10.014

Leclair, M., Lemieux, A. J., Crocker, A. G., Dumais Michaud, A.-A., Perrottet, D., Vigneault, L., . . . Roy, L. (2026). “What about that violence?” Transforming the discourse on violence in mental health research and services. *Frontiers in Psychiatry, 17*, Article 1905808. doi:10.3389/fpsyt.2026.1905808

Lee, B. X. (2016). Causes and cures VII: Structural violence. *Aggression and Violent Behavior, 28*, 109–114. doi:10.1016/j.avb.2016.05.003

Leidner, B., & Castano, E. (2012). Morality shifting in the context of intergroup violence. *European Journal of Social Psychology, 42*(1), 82–91. doi:10.1002/ejsp.846

Macaulay, P. J., Betts, L. R., Stiller, J., & Kellezi, B. (2022). Bystander responses to cyberbullying: The role of perceived severity, publicity, anonymity, type of cyberbullying, and victim response. *Computers in Human Behavior, 131*, Article 107238. doi:10.1016/j.chb.2022.107238

Mainwaring, C., Gabbert, F., & Scott, A. J. (2023). A systematic review exploring variables related to bystander intervention

in sexual violence contexts. *Trauma, Violence, & Abuse, 24*(3), 1727–1742. doi:10.1177/15248380221079660

Masur, P. K., DiFranzo, D., & Bazarova, N. N. (2021). Behavioral contagion on social media: Effects of social norms, design interventions, and critical media literacy on self-disclosure. *PLOS ONE, 16*(7), Article e0254670. doi:10.1371/journal.pone.0254670

McEwen, B. S. (2007). Physiology and neurobiology of stress and adaptation: Central role of the brain. *Physiological Reviews, 87*(3), 873–904. doi:10.1152/physrev.00041.2006

McVeigh, R. (2020). The neurosociology of Auguste Comte. *Social Science Information, 59*(2), 329–354. doi:10.1177/0539018420922759

McVeigh, R. (2020). The neurosociology of Auguste Comte. *Social Science Information, 59*(2), 329–354. doi:10.1177/0539018420922759

Mead, G. H. (1934). *Mind, self, and society from the standpoint of a social behaviorist.* (C. W. Morris, Ed.) University of Chicago Press.

Molenberghs, P., Cunnington, R., & Mattingley, J. B. (2012). Brain regions with mirror properties: A meta-analysis of 125 human fMRI studies. *Neuroscience & Biobehavioral Reviews, 36*(1), 341–349. doi:10.1016/j.neubiorev.2011.07.004

Morse, T., Besser, A., & Zeigler-Hill, V. (2025). How personality shapes emotional reactions to explicit, implicit, and positive media images of terror? An experimental investigation. *International Journal of Environmental Research and Public Health, 22*(10), Article 1581. doi:10.3390/ijerph22101581

Moschella, E. A., Bennett, S., & Banyard, V. L. (2018). Beyond the situational model: Bystander action consequences to intervening in situations involving sexual violence. *Journal of Interpersonal Violence, 33*(20), 3211–3231. doi:10.1177/0886260516635319

Mukamel, R., Ekstrom, A. D., Kaplan, J., Iacoboni, M., & Fried, I. (2010). Single-neuron responses in humans during execution and observation of actions. *Current Biology, 20*(8), 750–756. doi:10.1016/j.cub.2010.02.045

Murray, J. P., Liotti, M., Ingmundson, P. T., Mayberg, H. S., Pu, Y., Zamarripa, F., . . . Fox, P. T. (2006). Children's brain activations while viewing televised violence revealed by fMRI. *Media Psychology, 8*(1), 25–37. doi:10.1207/S1532785XMEP0801_3

O'Connor, C. (2017). Embodiment and the construction of social knowledge: Towards an integration of embodiment and social representations theory. *Journal for the Theory of Social Behaviour, 47*(1), 2–24. doi:10.1111/jtsb.12110

Okon-Singer, H., Lichtenstein-Vidne, L., & Cohen, N. (2013). Dynamic modulation of emotional processing. *Biological Psychology, 92*(3), 480–491. doi:10.1016/j.biopsycho.2012.05.010

Ozer, E. J., Lavi, I., Douglas, L., & Wolf, J. P. (2017). Protective factors for youth exposed to violence in their communities: A review of family, school, and community moderators. *Journal of Clinical Child & Adolescent Psychology, 46*(3), 353–378. doi:10.1080/15374416.2015.1046178

Paulson, J., & Tikly, L. (2023). Reconceptualizing violence in international and comparative education: Revisiting

Galtung's framework. *Comparative Education Review, 67*(4), 771–796. doi:10.1086/726372

Perez Grabow, A., & Khurana, A. (2026). Violence exposure across contexts: Unique and interactive effects on adolescent aggression. *Adolescents, 6*(5), Article 73. doi:10.3390/adolescents6050073

Pessoa, L. (2017). A network model of the emotional brain. *Trends in Cognitive Sciences, 21*(5), 357–371. doi:10.1016/j.tics.2017.03.002

Peterson, C. S., Zhu, Y., Germine, L. T., & Dunn, E. C. (2024). Associations between childhood trauma characteristics and theory of mind in adults: Results from a large, diverse sample. *Child Psychiatry & Human Development, 55*(3), 719–730. doi:10.1007/s10578-022-01442-4

Pfaff, J., Jönsson, S., & Muhonen, T. (2024). Bystander intervention programs focusing on sexual violence in academia—A scoping review. *SAGE Open, 14*(2), Article 21582440241259156. doi:10.1177/21582440241259156

Pomper, J. K., Shams, M., Wen, S., Bunjes, F., & Thier, P. (2023). Non-shared coding of observed and executed actions prevails in macaque ventral premotor mirror neurons. *eLife, 12*, Article e77513. doi:10.7554/eLife.77513

Revilla, J. C., Dávila, M. C., & Fernández-Villanueva, C. (2021). "Not how much, but how." Contextualizing the presentation of violence broadcast on television: Normativity and narrative genres. *Communications, 46*(1), 4–26. doi:10.1515/commun-2020-2082

Rudd, J., Bracken, C. C., Botta, R., & Pask, E. B. (2020). Viewing television violence—Comparing presence sensations among

victims and non-victims of family violence. *Journal of Communication and Media Research*. doi:10.67107/jcmr.2020.308

Rule, B. G., & Ferguson, T. J. (1986). The effects of media violence on attitudes, emotions, and cognitions. *Journal of Social Issues, 42*(3), 29–50. doi:10.1111/j.1540-4560.1986.tb00241.x

Sato, W., Kochiyama, T., & Yoshikawa, S. (2023). The widespread action observation/execution matching system for facial expression processing. *Human Brain Mapping, 44*(8), 3057–3071. doi:10.1002/hbm.26262

Scherling, J. (2026). Representations of victimhood in media reporting of armed conflicts. *Encyclopedia, 6*(3), Article 54. doi:10.3390/encyclopedia6030054

Schmidt, S. N., Hass, J., Kirsch, P., & Mier, D. (2021). The human mirror neuron system: A common neural basis for social cognition? *Psychophysiology, 58*(5), Article e13781. doi:10.1111/psyp.13781

Sherman, L. E., Payton, A. A., Hernandez, L. M., Greenfield, P. M., & Dapretto, M. (2016). The power of the like in adolescence: Effects of peer influence on neural and behavioral responses to social media. *Psychological Science, 27*(7), 1027–1035. doi:10.1177/0963721411408713

Skigin, N. (2024). Prosocial behavior amid violence: The deservingness heuristic and solidarity with victims. *Political Psychology, 45*(2), 341–361. doi:10.1111/pops.12926

Slaby, J. (2025). Habits of affluence: Unfeeling, enactivism and the ecological crisis of capitalism. *Mind & Society, 24*(1), 165–186. doi:10.1007/s11299-024-00309-6

Springs, J. A. (2015). Structural and cultural violence in religion and peacebuilding. In A. Omer, R. S. Appleby, & D. Little (Eds.), *The Oxford handbook of religion, conflict, and peacebuilding* (pp. 145–180). Oxford University Press. doi:10.1093/oxfordhb/9780199731640.013.0006

Stsiampkouskaya, K., Joinson, A., Piwek, L., & Stevens, L. (2021). Imagined audiences, emotions, and feedback expectations in social media photo sharing. *Social Media + Society, 7*(3), Article 20563051211035692. doi:10.1177/20563051211035692

Sznycer, D. (2019). Forms and functions of the self-conscious emotions. *Trends in Cognitive Sciences, 23*(2), 143–157. doi:10.1016/j.tics.2018.11.007

TenHouten, W. D. (2007). *A general theory of emotions and social life.* Routledge. doi:10.4324/9780203013441

Thompson, E. L., Bird, G., & Catmur, C. (2019). Conceptualizing and testing action understanding. *Neuroscience & Biobehavioral Reviews, 105*, 106–114. doi:10.1016/j.neubiorev.2019.08.002

Thompson, R. R., Jones, N. M., Holman, E. A., & Silver, R. C. (2019). Media exposure to mass violence events can fuel a cycle of distress. *Science Advances, 5*(4), Article eaav3502. doi:10.1126/sciadv.aav3502

Tseng, C.-I. (2018). Contextualising screen violence: An integrative approach toward explaining of the functions of violent narrative events in audiovisual media. *Cognitive Semiotics, 11*(2), Article 20182001. doi:10.1515/cogsem-2018-2001

Turanovic, J. J. (2022). Exposure to violence and victimization: Reflections on 25 years of research from the National

Longitudinal Study of Adolescent to Adult Health. *Journal of Adolescent Health, 71*(6, Suppl.), S14–S23. doi:10.1016/j.jadohealth.2022.08.015

Turner, J. H. (2007). *Human emotions: A sociological theory.* Routledge. doi:10.4324/9780203961278

Turner, S. (2007). Social theory as a cognitive neuroscience. *European Journal of Social Theory, 10*(3), 357–374. doi:10.1177/1368431007080700

Tzima, S., & Slaby, J. (2024). Political philosophy of mind: Inverting the concepts, expanding the niche. *Phenomenology and the Cognitive Sciences*. doi:10.1007/s11097-024-10051-6

Uddin, L. Q., Iacoboni, M., Lange, C., & Keenan, J. P. (2007). The self and social cognition: The role of cortical midline structures and mirror neurons. *Trends in Cognitive Sciences, 11*(4), 153–157. doi:10.1016/j.tics.2007.01.001

Van Overwalle, F., & Baetens, K. (2009). Understanding others' actions and goals by mirror and mentalizing systems: A meta-analysis. *NeuroImage, 48*(3), 564–584. doi:10.1016/j.neuroimage.2009.06.009

von Scheve, C. (2011). Sociology of neuroscience or neurosociology? In M. Pickersgill, & I. van Keulen (Eds.), *Sociological reflections on the neurosciences* (Vol. 13, pp. 255–278). Emerald Group Publishing. doi:10.1108/S1057-6290(2011)0000013015

Waters, T. (2014). Of looking glasses, mirror neurons, culture, and meaning. *Perspectives on Science, 22*(4), 616–649. doi:10.1162/POSC_a_00152

Wiechert, J., Janzen, A., Achtziger, A., & Fehr, T. (2021). Neural correlates of decisions in quasi-realistic, affective social

interactions in individuals with violence-related socialization. *Frontiers in Behavioral Neuroscience, 15*, Article 713311. doi:10.3389/fnbeh.2021.713311

Wozniak, K. H., Drakulich, K. M., & Calfano, B. R. (2021). Do photos of police-civilian interactions influence public opinion about the police? A multimethod test of media effects. *Journal of Experimental Criminology, 17*(2), 1–27. doi:10.1007/s11292-020-09415-0

Xu, Y., Zhou, D., & Wang, W. (2026). Using and believing—Exploring public trust in online news sources in China. *Journalism Practice, 20*(2), 475–493. doi:10.1080/17512786.2024.2361370

Yang, T., Bayless, D. W., Wei, Y., Landayan, D., Marcelo, I. M., Wang, Y., . . . Shah, N. M. (2023). Hypothalamic neurons that mirror aggression. *Cell, 186*(6), 1195–1211.e19. doi:10.1016/j.cell.2023.01.022

Zimmerman, G. M., & Posick, C. (2016). Risk factors for and behavioral consequences of direct versus indirect exposure to violence. *American Journal of Public Health, 106*(1), 178–188. doi:10.2105/AJPH.2015.302920

BÖLÜM 2

SAĞLIĞIN METALAŞMASI BAĞLAMINDA BİYOHACKİNG

1.FATOŞ FIRAT[1]
2. SELİN ATALAY[2]

Giriş

Teknolojinin son yıllarda hızla gelişmesiyle birlikte sağlık alanında önemli bir dönüşüm yaşanmaktadır. Sağlık teknolojilerindeki bu ilerlemeler, sağlığın yalnızca hastalığın yokluğu olarak değil, bireyin fiziksel, ruhsal ve sosyal açıdan tam bir denge ve iyilik hâli içinde bulunması ve yaşam kalitesini sürekli artırma çabası olarak tanımlanmasına katkı sağlamaktadır (Yorulmaz ve Erdem, 2021: 71). Son dönemlerde bireyin kendi hayatını yönetmesi ve iyileştirici adımların artması önemli hale gelmiş, bunun sonucunda teknolojinin kullanımı değişime uğramıştır (Lupton, 2013a: 394).

Nikolas Rose'un (2024:23) ortaya koyduğu biçimiyle bu dönüşüm, bireylerin kendilerini giderek daha fazla "somatik bireyler" olarak kavramalarına yol açmaktadır. Bu anlayışta birey,

[1] Yüksek Lisans Öğrencisi, Bakırçay Üniversitesi, Sosyoloji Ana Bilim Dalı, Orcid: 0009-0002-8814-1723
[2] Doç.Dr., Bakırçay Üniversitesi, Sosyoloji Bölümü, Orcıd: 0000-0002-7095-6396

kimliğini ve yaşamını biyolojik veriler, sağlık göstergeleri ve bedensel performans üzerinden kurmakta ve bu süreç aynı zamanda bireylerin kendi biyolojik varlıkları üzerinden hak, sorumluluk ve pratikler geliştirdiği bir biyolojik yurttaşlık biçiminin ortaya çıkmasına zemin hazırlamaktadır.

Bu bağlamda biyohackleme, sistematik düşünce, teknolojik araçlar ve biyolojik bilgi kullanılarak bireyin bedensel ve zihinsel kapasitesini sürekli olarak geliştirmeye çalıştığı bir uygulama olarak tanımlanabilir (Cozza vd., 2022: 3). Biyohackleme söylemleri sağlığı yalnızca korunması gereken bir şey değil aynı zamanda sürekli olarak iyileştirilmesi gerekli olan bir yatırım ve performans alanı olarak ele almaktadır. Bu söylemleri dile getiren kişiler, sağlıklı ve zinde bir bedene sahip olma isteğiyle kendi yaşamlarını ve bedenlerini yönetmeye daha fazla yönelmiş, böylece neoliberal yönetim anlayışında öne çıkan, sorumluluk alan, girişimci birey olma fikrini zamanla benimsemiştir (Lupton, 2013a: 398).

Bu bağlamda çalışma, biyohackleme pratiklerinin sağlığın metalaşması ve bireyselleşmesi süreçleriyle nasıl ilişkilendiği sorusuna odaklanmaktadır. Bu doğrultuda biyohackleme, yalnızca bireysel bir öz-gelişim pratiği olarak değil, aynı zamanda sağlık alanındaki biyotıbbileşme sürecinin ve neoliberal piyasa dinamiklerinin bir uzantısı olarak ele alınmakta ve Michel Foucault ile Nikolas Rose'un kuramsal çerçeveleri üzerinden tartışılmaktadır. Çalışmada ayrıca Dave Asprey'in Bulletproof platformu ve Bryan Johnson'ın Blueprint sistemi gibi örnekler incelenerek, biyolojik optimizasyon söyleminin dijital platformlar aracılığıyla nasıl ticarileştiği ve bireyin bedeninin bir yatırım nesnesine nasıl dönüştüğü analiz edilmektedir.

Biyoiktidar ve Neoliberal Yönetimsellik

İktidarı bir baskı aygıtı olarak tanımlayan klasik yaklaşımların aksine Foucault, iktidar kavramını toplumsal ilişkiler içerisinde işleyen üretken bir yaygın güç olarak tanımlamaktadır (Özdemir, 2020: 110). İktidar somut ve tek yönde gerçekleşen bir akış şeklinde değil, belli uygulamalar ve kurallar sistematiği içinde ortaya çıkmaktadır (Foucault, 2019: 4). Bu perspektifte iktidar, bilgiyi üreten, özneleri şekillendiren ve toplumsal düzeni kuran bir mekanizma olarak işlemektedir (Baştürk, 2012: 66).

Bentham'ın bir mimari yapı olarak kurguladığı Panoptikonu Foucault iktidarın ne olduğunu açıklamak için kullanmıştır (Koç, 2018: 200). Panoptikon, gücün yalnızca açık ve doğrudan biçimlerde değil aynı zamanda toplumsal yapılar ve sistemler arasında görünmez, dağılmış ve süreklilik arz eden bir dolaşım içinde varlık gösterdiğini ifade etmek için kavramsallaştırılmıştır (Apalı, 2021: 298) Bir gözleme ve denetleme mekanizması olan panoptikon gözlenen kişilerin izlenip izlenmediğini bilmedikleri ancak gözleniyormuş gibi davranmak zorunda kaldıkları bir düzeni ifade etmektedir (Uludağ ve Gün, 2023: 157) Bu mikro düzeydeki denetim mekanizması ,bireyin davranışlarını sürekli izleniyormuş hissi üzerinden düzenleyen bir iktidar tekniği olarak işlemektedir (Timurturkan, 2015: 41)

Nitekim Foucault'ya göre iktidar yalnızca bireyleri disipline eden bir yapı değil, aynı zamanda yaşamı düzenleyen bir mekanizma haline gelmiştir. Bu noktada biyopolitika kavramı ile iktidarın odağının tekil bedenlerden nüfusun bütününe ve yaşam süreçlerine kaydığını ifade edilmektedir (Arpacı, 2016: 89). Modern iktidarın gelişimi, egemenin öldürme hakkı üzerine kurulu mutlak otoritesinden, yaşamı koruyan, düzenleyen ve verimli kılan stratejilere doğru tarihsel bir kırılma yaşamıştır (Özdemir, 2020: 118-123). Foucault, bu düzenleyici iktidarı "biyopolitika" olarak tanımlar ve biyopolitikanın, yaşamı düzenleme ve şekillendirme

amacını temel aldığını vurgular (Erdem vd., 2022, :386). Biyopolitikanın yaşamı düzenleme ve yönetme yönelimi ile birlikte bu sürecin nasıl gerçekleşme biçimi yönetimsellik kavramı üzerinden açıklanmaktadır. Bu kavram bireylerin kendilerini yönetme ve düzenleme biçimleri ve iktidarın denetiminin kesişimi olarak açıklanabilir (Atalay, 2021: 195) Bu bağlamda yönetimsellik yalnızca dışsal baskı ile gerçekleşen bir durum değil bireylerin kendi kendilerini disipline etme ve denetleme süreci ile ilişkilidir (Lorey, 2013: 2). Bireyin bedeni ve nüfus, verimlilik ve üretkenlik çerçevesinde çeşitli iktidar teknikleri aracılığıyla şekillendirilmekte; söz konusu süreç ise neoliberal rasyonaliteye dayanan bir yönetimsellik biçimi içerisinde ortaya çıkmaktadır (Sarıgöl, 2024: 100-113).

Neoliberal Özne

Neoliberalizm insan refahını en üst seviyeye çıkarmak için özel mülkiyet, bireysel özgürlük, serbest piyasa ve ticaret esasları ile tanımlanan kurumsal bir yapı içerisinde girişimci özgürlüklerin maksimum düzeye çıkarılmasıyla sağlanabileceğini savunan siyasi ekonomik bir yaklaşım olarak tanımlanmaktadır (Harvey, 2007: 23). Neoliberalizm yalnızca ekonomik bir yaklaşım değil aynı zamanda Michel Foucault'un kavramsallaştırdığı çerçevede bir yönetimsellik biçimi olarak tezahür etmektedir (Baştürk, 2012: 74) Bu bağlamda neoliberalizmde bireyin, artık kendi yaşamını, yeteneklerini ve bedenini bir şirket gibi işletmesi ve rekabet ilkesi doğrultusunda optimize etmesi beklenen bir "kendi kendisinin girişimcisi" olarak kurgulanması söz konusudur (Aksu, 2016: 76). Neoliberalizmin inşa ettiği birey modeli, kendi kendisinin girişimcisi olan 'homo-economicus' figürü üzerine temellenmektedir. Bu modelde birey, yaşamına dair kararlarda sürekli bir fayda-zarar analizi yapmakla yükümlü kılınmakta ve aynı zamanda kendi kaderinin sorumluluğunu tamamen üstlenerek tüm yaşam pratiklerini bu çerçevede kurgulamaktadır (Atalay, 2021: 196). Klasik homo-

economicus figürünün neoliberalizmle birlikte geçirdiği evrim, bireyi kendi yaşamının ve biyolojik varlığının girişimcisi haline getirmiştir (Foucault, 2024 :190).

Piyasa odaklı bu yeni paradigma, sağlığı kamusal bir hak olmaktan çıkarıp bireysel sorumluluk alanına dahil etmekte ve sağlıklı olma halini kişisel bir görev olarak içselleştiren birey de bu sorumluluğu yerine getirmek adına piyasa tarafından sunulan tüketim pratiklerine yönelmektedir (Aslan & Atalay, 2021: 1260). Nikolas Rose'un (2024: 22) vurguladığı üzere biyomedikal gelişmelerle birlikte bireyin kendi bedeni ile kurduğu ilişki dönüşmekte ve beden aktif bir yönetim nesnesine dönüşmektedir.

Tıbbileştirme, Biyotıbbileştirme ve Sağlık

Modern toplumda iktidarın nüfus ve biyolojik yaşam üzerindeki düzenleyici rolü giderek artmıştır. Bu süreç biyoiktidar kavramı çerçevesinde açıklanmaktadır. Bu bağlamda tıbbileştirme, beden ve yaşam süreçlerinin tıbbi söylem ve uygulamalar aracılığıyla denetlenmesi ve yönlendirilmesini ifade etmektedir (Atalay, 2021: 194). Foucault, Kliniğin Doğuşu adlı eserinde tıbbileştirme kavramına değinmiş olsa da bu kavrama ilişkin açık ve net bir tanım sunmamaktadır (Arpacı, 2016: 83). Bununla birlikte tıbbileştirme, genel olarak tıbbi olmayan sorun ve süreçlerin tıp alanının kapsamına dahil edilmesini ifade etmektedir (Conrad, 1992: 210). Birrer ve Tokuda (2017: 2)'ya göre, tıbbın alanının genişlemesi süreci, hastalık olarak nitelendirilmeyen bazı durumların da hastalık olarak tanımlanmasına yol açarak tıbbileştirmenin sınırlarını genişletmiştir.

Tıbbileştirme kapsamında alkolizm, madde bağımlılığı ve şiddetin genetik ya da nörolojik bozukluklar olarak ele alınması örnek gösterilmektedir. Geçmişte uygunsuz ya da sapkın davranışlar olarak değerlendirilen bazı durumlar zamanla tıbbi bir çerçeveye

alınmıştır. Tıbbileştirme ile birlikte, dikkat eksikliği hiperaktivite bozukluğu, fibromiyalji, premenstrüel sendrom ve travma sonrası stres bozukluğu gibi yeni hastalık kategorileri ortaya çıkmış, yaşlanma, hamilelik ve menopoz gibi doğal süreçler de tıbbi birer kategori haline gelmiştir (Atalay, 2020: 465) Bu bağlamda tıbbi olmayan konularında gündelik hayat içerisinde tıbbi çerçevede değerlendirildiği görülmektedir (Bilişli, 2019: 3611). Tıbbın normal ve anormal ayrımı üzerinden kurduğu sınıflandırmalar, geçmişte normal kabul edilen süreçlerin tıbbileştirilmesine zemin hazırlayarak tıbbi otoritenin genişlemesine katkı sağlamıştır (Kurtdaş, 2017: 987).

Günümüzde tıbbileştirmenin sınırları oldukça fazla genişlemiştir. Önceden yalnızca tıp otoritesi üzerinden şekillenen tıbbileştirme sürecine günümüzde medya, ilaç firmaları ve biyoteknoloji dahil olmuştur (Bardakçı, 2022: 351). Tıbbileştirme kavramının teknolojik dönüşümlerle birlikte sağlığın iyileştirilmesi sürecini yeterince açıklayamadığı düşünülmüş ve bu nedenle "biyotıbbileştirme" kavramı ortaya konulmuştur (Clarke, 2014: 1).

Conrad (2005: 7) tarafından geliştirme teknolojileri olarak tanımlanan biyotıbbileştirme, moleküler düzeyde yürütülen araştırmalar, biyoteknolojik yenilikler ve genom temelli uygulamaları içerisinde barındırmakta organ nakli gibi müdahaleler ve gelişmiş tıbbi teknolojilerle birlikte, insan bedeninin biyolojik sınırlarını esneten ve yeniden kuran bir dönüşüm sürecine işaret etmektedir (Atalay, 2021: 192)

Biyomedikal teknolojilerdeki ilerleme, insan bedenine yönelik müdahale ve dönüştürme kapasitesini önemli ölçüde genişletmiştir. Foucault'nun işaret ettiği üzere, iktidarın ölüm üzerindeki egemenliği yerini yaşamı düzenleyen ve iyileştiren biyopolitik bir rasyonaliteye bırakmıştır. Bu süreçte, Nikolas Rose'un vurguladığı gibi yaşamın moleküler düzeyde yönetilebilir hale gelmesi belirleyici bir nitelik kazanmıştır (Maturo, 2012: 122).

Böylece yaşam, sürekli bilimsel müdahalelere ve uzman bilgisine dayalı olarak optimize edilmesi gereken bir alan haline gelmiştir (Rose, 2001: 1).

Bu yeni düzende sağlık artık yalnızca bir hak değil, bireyin kendi biyolojik sermayesini yönetme yükümlülüğü olarak da konumlanmaktadır (Rose ve Novas, 2003: 5). Rose'un ifadesiyle modern birey, kendisini biyotıp diliyle tanımlayan somatik bir özneye dönüşmekte ve bedensel fonksiyonlarını iyileştirme ve optimize etme çabası ise giderek ahlaki bir sorumluluk halini almaktadır (Körlü Topan, 2021: 344). Bu bireysel sorumluluk alanının genişlemesi ve teknobilimsel gelişmeler, yaşama müdahale biçimlerini de dönüştürmektedir (Clarke, 2014: 1). Biyotıbbileştirme, tıbbi otoritenin yalnızca hastalık, rahatsızlık ve yaralanmalarla sınırlı kalmayıp sağlığın bütününe doğru genişlemesi ve sağlığın bir metaya dönüşmesi sürecini hızlandırmaktadır (Clarke vd., 2003: 162).

Günümüzde sağlığını korumak isteyen bireyler sosyal medya ve diğer kitle iletişim araçlarının etkisiyle tıbbi dili günlük hayatlarında sıklıkla kullanmaktadırlar (Maturo, 2012: 124) Bu sürecin bu denli yaygınlaşması, doktorların alanın tek uzmanı olma vasfını yitirmesine yol açmış ve böylece sağlık durumu, yalnızca tıp camiasının meselesi olmaktan çıkmıştır (Furedi, 2006: 8). Doktor otoritesinin sarsıldığı bu yeni düzende, sağlık alanında bir homo-economicus olarak hareket eden bilinçli sağlık tüketicileri, her geçen gün çeşitlenen farklı tüketim modellerine yönelmektedir (Atalay ,2021: 97). Aynı zamanda, tıp dünyasındaki uzmanlık tekeli kırılmış ve geleneksel doktor figürünün haricinde, yeni uzmanlar ortaya çıkmıştır (Atalay, 2020: 471).

Sağlığın Metalaşması ve Bedenin Sermayeleşmesi

Kapitalist üretim ilişkileri, artık değer üretimi amacıyla daha önce piyasa dışı kalan eğitim ve sağlık gibi alanları hızla metalaştırma eğilimindedir. Metalaşma sürecinde sağlık, kamusal bir haktan ziyade pazarda alınıp satılabilen, fiyat etiketi olan bir hizmete dönüşmektedir (Evrensel, 2017: 61-66) Sağlık, bireyin geleceğe dair kişisel kaygılarını yönetmek adına yatırım yaptığı bir alan haline gelmekte ve piyasa bu süreçte bu yönetim için biyoteknolojik çözümler üretme görevini üstlenmektedir (Rose ve Novas, 2003: 24) Bu süreçte beden, sadece organik bir yapı değil, değer üreten bir sermaye nesnesidir (Evrensel, 2017 :108) Bu bağlamda geleneksel sağlık anlayışı hastalık yönetimi ile sınırlıyken, dijital çağda sağlık, besin takviyelerinden genetik testlere kadar geniş bir yelpazede sürekli tüketilmesi ve güncellenmesi gereken bir ürün olarak yeniden üretilmektedir (Clarke vd., 2003: 181-182).

Bu dönüşümle birlikte sağlıkla kurulan ilişki, rekabetçi bir mantık çerçevesinde şekillenmekte ve cerrahiden ilaç sektörüne kadar uzanan geniş bir alanda sınırsız bir hizmet talebi yaratarak sağlığı bir tüketim nesnesine dönüştürmektedir (Atilla ve Büyüker İşler, 2012: 222). Bedenin kendisi artık statik bir yapı değil, sürekli olarak şekillendirilen, iyileştirilen ve piyasa değerini artırmak için yatırım yapılan bir performans alanı olarak kurgulanmaktadır (Grewe-Salfeld, 2021: 103). Bu süreçte sağlık, sadece tıbbi bir olgu olmaktan çıkarak, dış görünüş ve estetikle bütünleşen ve tüketim kültürü tarafından sınırları çizilen bir değer haline gelmiştir (Öngören, 2015: 28).

Biyomedikal teknolojilerdeki ilerlemeler, bedeni daha küçük parçalara bölerek moleküler düzeyde müdahale edilebilir ve optimize edilebilir bir yapı haline getirmiştir (Rose, 2024: 40) Bedenin bu denli yönetilebilir hale gelmesiyle, bireylerin kendi biyolojik verilerini birer sermaye gibi yönetmelerine olanak tanıyan yeni hayat rejimleri ortaya çıkmaktadır (Grewe-Salfeld, 2021: 24) Özellikle dijital sağlık araçları ve giyilebilir teknolojiler, bireyin gündelik hareketliliğini bile ölçülebilir ve pazarlanabilir bir meta haline getirmektedir (Carter vd., 2018: 10). Ve bu bağlamda sağlıklı olma hali öz-yönetim pratiği olarak sunulmakta, bu da bireyleri sürekli bir öz-gözetim ve risk yönetimi sarmalına itmektedir (Clarke vd., 2003: 162). Tüketim odaklı bu sistemde, sağlıklı olmak, piyasanın sunduğu biyoteknolojik ürün ve hizmetlerin aktif bir tüketicisi olmakla mümkün kılınmaktadır. Bu durum aynı zamanda geleneksel tıbbi otoritenin yerini, bireye nasıl daha mükemmel olabileceği konusunda rehberlik eden kişilere bırakmasına neden olmaktadır (Grewe-Salfeld, 2021: 147).

Biyohacking

Biyohacking, biyolojik bilgi ve teknolojilerin laboratuvar dışına taşarak bireyler tarafından erişilebilir hale gelmesiyle ortaya çıkan ve bu bağlamda insanların kendi bedenleri ve biyolojik süreçleri üzerinde, çoğu zaman kurumsal yapılardan bağımsız biçimde, deneysel ve kendi kendini yönlendiren müdahalelerde bulunmasını ifade eden geniş kapsamlı bir uygulamadır (Grewe-Salfeld, 2021: 17-20) Biyohacking, biyolojik müdahaleler, veri temelli öz izleme ve alternatif sağlık yaklaşımlarının kesişiminde gelişen ve bireylerin bedenlerini deneysel yöntemlerle izleyip dönüştürmeye çalıştıkları bir pratik alanıdır (Lindfors, 2024: 86-88). İnsanlığın uzun süredir biyolojik olarak sınırlı bir değişim geçirdiği ve bu durağanlığın biyohacking sayesinde aşılabileceği ileri

sürülmektedir. Bu bağlamda biyohacking, bireylerin yaşam tarzlarında bilinçli değişiklikler yaparak kendi biyolojilerini yönetmeye ve fiziksel ya da zihinsel olarak daha iyi bir duruma ulaşmaya çalıştıkları bir süreç olarak tanımlanır. (Dağ, 2019 :160).

Biyohacking, zamanla farklı alt alanlara ayrılan çok yönlü bir pratik haline gelmiştir. Bu alan içinde, açık laboratuvarlarda biyolojik deneyler yapan kendin yap (DIY) biyoloji toplulukları, kendi bedenlerine teknolojik implantlar uygulayan girişimciler (grinderlar) ve kişisel veriler üzerinden kendini izleyip optimize etmeye çalışan nicelleştirilmiş benlik katılımcıları öne çıkmaktadır. Ayrıca sağlık, beslenme ve performans geliştirmeye odaklanan daha gündelik beden geliştirme pratikleri de bu çerçeveye dahildir. Bu çeşitlilik, biyohackingin hem deneysel hem de yaşam tarzı odaklı farklı yaklaşımları bir arada barındırdığını göstermektedir (Cozza vd., 2022: 3) Biyohacking, bireysel bir sağlık arayışı olmanın ötesinde, influencerlar aracılığıyla hem devasa bir sektörel pazara yön veren bir güç, hem de dayatılan standart yaşam biçimlerine karşı bir başkaldırı niteliği taşımaktadır (Delfanti, 2013: 44).

Biyohacking uygulamaları, kullanıcıların hedeflerine göre üç temel doğrultuda şekillenmektedir. Birinci grup olan Kendin Yap Biyologları (DIY), genetik materyaller, bakteriler ve bitkiler üzerinde çalışarak düşük maliyetli laboratuvar ekipmanları geliştirmeye odaklanmaktadırlar ikinci grup olan Grinders topluluğu, vücut fonksiyonlarını teknolojik implantlar çipler biyosensörler aracılığıyla doğrudan fiziksel müdahalelerle genişletmeyi amaçlamaktadırlar (Šupa & Kruopštaitė, 2021: 1246-1247) Üçüncü yönelim olan nicelleştirilmiş benlik (Quantified Self) anlayışında ise, bireyin fiziksel ve biyokimyasal verilerini sürekli izleyerek yaşam tarzını optimize etmesi ve sayılar aracılığıyla öz bilgi edinmesi söz konusudur (Cozza vd., 2022: 7). Bu pratikler beslenme takviyeleri, takviye kullanımı, kriyoterapi, uyku

düzenleme araçları ve sauna kullanımı, gibi yaşam tarzı optimizasyon pratiklerini kapsamaktadır (Šupa ve Kruopštaitė, 2021: 1247).

Ancak bu pratikler yalnızca bireysel tercihler olarak değerlendirilemez. Biyohackleme Neoliberal öznelleşme sürecinin bir parçası olarak bireyi kendi bedeninin girişimcisi haline getirmektedir (Foucault, 2024: 227). Birey bu süreçte kendi sağlığını optimize etmekten sorumlu bir aktör olarak hareket etmekte ve aynı zamanda bu sorumluluğu yerine getirmek adına tüketim pratiklerine yönelmektedir.

Biyohacking ve Sağlık Tüketimi

Biyohackleme pratikleri kapsamında kullanılan ürün ve teknolojiler, sağlığın meta haline gelmesinin en görünür örneklerini sunmaktadır. Örneğin, uyku düzenini iyileştirmek veya zihinsel odaklanmayı artırmak için belirli spektrumdaki lambaların kullanımı, beslenme takip uygulamaları, giyilebilir teknolojiler bu yönde kullanılmaktadır (Šupa ve Kruopštaitė, 2021: 1247). Birey biyolojik süreçlerini teknobilimsel araçlar aracılığıyla sürekli olarak denetim altında tutmakta ve geliştirmektedir (Clarke vd., 2003: 181). Neoliberal rasyonalite içerisinde birey, kendi sağlığını sürdürmek ve biyolojik sermayesini sürekli iyileştirmekle yükümlü olan bir "kendinin girişimcisi" olarak kurgulanmaktadır (Mayes, 2015: 22).

Bu bağlamda biyohackerların, enerji seviyesini ve zihinsel odaklanmayı artırmak amacıyla kahvenin içerisine hızlı enerjiye dönüşebilen bir yağ türü olan orta zincirli yağ asitleri (MCT yağı) ile tuzsuz tereyağı eklenerek hazırlanan "kurşun geçirmez kahve" yi (bulletproof coffee) tükettikleri bilinmektedir (Cozza vd., 2022: 4). Biyohackerlar arasında en tanınan isimlerden olan Dave Asprey tarafından bulunan Bulletproof (kurşun geçirmez) kahve yalnızca bir kahve değil aynı zamanda bir girişimcilik ve koçluk hizmetidir (Grewe-Salfeld,2022:139). Bulletproof markasının farklı şehirlerde

kafe zincirlerine dönüşmesi, biyohackleme pratiklerinin bireysel sağlık stratejilerinden çıkarak ticari bir tüketim alanına evrildiğini göstermektedir. Başlangıçta DIY yaklaşımına dayanan bu pratik, zamanla yaşam tarzı temelli bir pazarlama ve tüketim nesnesine dönüşmüş, böylece biyohacklemeye hem bir kimlik hem de ekonomik bir değer kazandırmıştır (Grewe-Salfed, 2022: 140-141). Dave Asprey, biyolojik optimizasyonu bir yaşam tarzı metası olarak sunarak tüketiciye "iyi olanın ötesinde" bir üstün performans ve kontrol kimliği vaat etmektedir. "Biyohackingin Babası" sıfatıyla kurulan ve bilimsel referanslarla desteklenen otorite dili, Bulletproof'tan Upgrade Labs'e uzanan geniş bir marka ekosistemini meşrulaştıran stratejik bir araç olarak kullanmaktadır (Asprey, t.y.-a).

Bu bağlamda bireysel sağlık pratikleri yalnızca kişisel tercih alanı olmaktan çıkmakta performans, verimlilik ve öz-yönetim temelli bir yaşam stratejisine dönüşmektedir. Bu dönüşüm, daha geniş bir teorik çerçevede değerlendirildiğinde, biyotıp, biyoteknoloji ve genomik gelişmelerin etkisiyle yeni bir vatandaşlık biçiminin şekillendiği yönündeki tartışmalarla örtüşmektedir. Nitekim Rose ve Novas'ın (2005: 1) "biyolojik vatandaşlık" kavramı, bireylerin sağlıklarını yalnızca tıbbi bir durum olarak değil, aynı zamanda aktif biçimde yönetmeleri gereken bir sorumluluk alanı olarak konumlandırdığını vatandaşlık biçimlerinin ortaya çıktığını ifade etmektedir.

Asprey'in temsil ettiği biyolojik optimizasyon söylemi, yalnızca ideolojik bir çerçeve sunmakla kalmayıp, bireylerin gündelik yaşamlarında uyguladıkları biyohackleme pratikleri aracılığıyla somutlaşmaktadır. Bu kapsamda biyohackleme pratiklerini benimseyen bireyler, beyin performansını artırmaya yönelik akıllı ilaçlar, vitaminler, enzim takviyeleri ve mineraller kullanmaktadır (Cozza vd., 2022 :4). Sağlık günümüzde sürekli olarak optimize edilmesi gereken bir projeye dönüşmektedir. Tedavi

amaçlı geliştirilen müdahalelerin performans artırma için kullanılması, sağlığın geliştirilmesi gereken bir alana kaydığını göstermektedir (Atalay, 2021: 192).

Rose'un belirttiği gibi, modern biyotıp, bedeni organik bir bütün olarak değil, müdahale edilebilir biyokimyasal süreçler toplamı olarak ele almaktadır. Bu bağlamda nörokimyasal dengeyi düzenlemeye yönelik ilaçlar ve takviyeler, bireyin kendi biyolojisini moleküler düzeyde yönetme çabası ile ilişkilidir (Rose, 2024: 30). Tüketim kültürünün yükselişi ile, sağlıklı bireyler arasında performans artırma amacıyla ilaç ve takviye kullanımını yaygınlaştırmaktadır. Geliştirme kavramının tedavi sınırlarını aşarak bireyin mevcut durumunun ötesine geçmesini ifade etmesi, bu pratikleri tartışmalı hale getirmektedir (Gabe vd., 2015: 196).

Bryan Johnson tarafından geliştirilen Blueprint platformu ise, uzun yaşam alanında giderek daha fazla tanınan ve geniş kullanıcı kitlesine ulaşan veri odaklı bir sağlık optimizasyon sistemidir. Platform, bireylerin biyolojik yaşlanmalarını yavaşlatmayı hedefleyen beslenme protokolleri, takviye kullanım rehberleri ve yaşam tarzı düzenlemelerini entegre bir yapı içerisinde sunarken, aynı zamanda kullanıcıları sisteme dahil etmeye yönelik tüketim odaklı bir model benimsemektedir. Nitekim platformda sunulan ücretsiz deneme içerikleri ve "800.000'den fazla kişiye katılın" gibi çağrılar, Blueprint'in yalnızca bilimsel bir yaklaşım değil, aynı zamanda ölçeklenebilir bir dijital sağlık ürünü olarak konumlandırıldığını göstermektedir (Johnson, t.y.).

Bu çerçevede platformda sunulan "Blueprint Mix", biyohackleme pratiklerinin ticarileşmiş yapısını somutlaştıran örneklerden biridir. Uzun yaşam ve biyolojik yaşın yavaşlatılması hedefi doğrultusunda formüle edilen bu karışım, vitaminler, mineraller, bitkisel bileşenler ve çeşitli antioksidanları içeren kapsamlı bir takviye ürünü olarak sunulmaktadır. Böylece Blueprint Mix, yalnızca bir besin desteği değil, bireyin biyolojik performansını

artırmaya yönelik sürekli tüketilmesi önerilen bir sağlık optimizasyon aracına dönüşmektedir. Takviye kullanımı üzerinden bedenin yalnızca korunması değil, sürekli olarak geliştirilmesi hedeflenmektedir (Grewe-Salfeld, 2021: 157). Bu bağlamda Blueprint Mix gibi ürünler, sağlığın sürdürülmesinden ziyade performansın artırılmasına odaklanan ve düzenli tüketimi teşvik eden biyohacking pratiklerinin somut bir örneğidir.

Sağlık iletişimi ve öz-izleme literatüründe, bireysel takip teknolojilerine yönelik söylemler genellikle bu araçların kullanıcılara sağladığı güçlenme kapasitesini öne çıkarmaktadır. Bu çerçevede, bireylerin kendi sağlık verilerini izleyebilmeleri, kontrol edebilmeleri ve yorumlayabilmeleri bir avantaj olarak sunulurken, aynı zamanda sağlığın korunması ve sürdürülmesinde bireyin aktif sorumluluk üstlenmesi gerektiği vurgulanmaktadır (Lupton,2013a). Bu durum, Foucaultcu bir perspektifle, sağlığın korunması sorumluluğunun devletten veya kurumlardan bireye devredilmesi ile ilişkilidir (Foucault, 2024: 222). Biyohackleme pratikleri tam da bu noktadan hareketle bireyi, kendi bedeninin girişimcisi haline getirmektedir. Birey artık kendi biyolojik performansından sorumlu bir yöneticiye dönüşmüştür (Novas & Rose, 2000: 488).

Öz-izleme; bireylerin yaşam kalitelerini artırmak amacıyla dijital uygulama ve cihazlar vasıtasıyla kendilerine dair farkındalık geliştirme pratikleridir. Bu sürecin merkezinde yer alan akıllı saatler ve giyilebilir cihazlar temel aktivite takibinden biyometrik verilerin ölçümüne, üreme sağlığı döngülerinden duygu durum ve verimlilik analizlerine kadar uzanan geniş bir yelpazede bedensel ve çevresel verileri ölçülebilir hale getirmektedir (Grewe-Salfeld, 2021). Özellikle nicelleştirilmiş benlik biyohackerları tarafından kullanılan bu biyohackleme sistemler giyilebilir teknolojileri de kapsamaktadır (Lupton, 2016: 3).

Giyilebilir teknolojiler özellikle sağlık alanında belirleyici bir dönüşüm yaratmıştır. Küresel ölçekte artan sağlık harcamaları,

sağlık personeli yetersizliği ve bazı bölgelerde hizmetlere erişimin sınırlı olması, geleneksel sağlık sistemlerinden teknoloji temelli çözümlere yönelimi hızlandırmıştır. Bu kapsamda geliştirilen giyilebilir sağlık cihazları, hastaların düzenli ve kesintisiz biçimde izlenmesine olanak tanırken, hastalığın ilerleyişine dair öngörüler sunarak hem hastaları hem de sağlık profesyonellerini bilgilendirebilmektedir (Çakır vd., 2018: 88).

Uluslararası Veri Kuruluşu (IDC) tarafından yayımlanan 2025 yılı verilerine göre, küresel giyilebilir cihaz sevkiyatları 611,5 milyon adede ulaşmıştır. Bu artışın önemli bir bölümünün akıllı saat kategorisinden kaynaklandığı, Apple ve Huawei gibi markaların ise pazarın büyümesinde belirleyici rol oynadığı belirtilmektedir (IDC, 2026). Giyilebilir teknolojilerin birer tüketim nesnesine dönüşümü yalnızca akıllı saatlerle sınırlı değildir. Bu devasa pazar hacmi içerisinde Dave Asprey'in web sitesinde öneri listesinde yer alan, Oura, Apollo ve TrueDark gibi (Asprey, t.y.-b) teknolojiler biyolojik süreçlerin teknolojik müdahalelerle nasıl birer üst segment tüketim nesnesine dönüştürüldüğünü somutlaştırmaktadır.

Bu teknolojiler aracılığıyla kalp atış hızı, adım sayısı, vücut sıcaklığı ve uyku kalitesi sürekli olarak takip edilebilmektedir. (Lupton, 2013b: 9). Bu durumu Han (2022: 18), bedenin yalnızca müdahaleye açık bir yapı olmaktan çıkarak sürekli veri üreten ve optimize edilmesi gereken bir izleme nesnesine dönüşmesi şeklinde açıklamaktadır. O'na göre dijital panoptikon düzeninde bireyler, dışsal bir zorlamadan ziyade kendi istekleri doğrultusunda kendi bedenlerini gözetimin nesnesi haline getirmektedirler. Bu teknolojiler, birey hakkında geniş ölçekli veri üretirken aynı zamanda bedensel süreçleri kesintisiz biçimde izleyip düzenli geri bildirimler sağlayarak öz denetim pratiklerinin sürekliliğini pekiştirmektedir (Lupton, 2016: 71-74).

Sonuç

Biyohackleme pratikleri bireyi kendi bedeninin girişimcisi haline getirirken aynı zamanda sağlığı performans temelli bir optimizasyon süreci içerisinde (Grewe-Salfeld, 2021) tüketim nesnesine dönüştürmektedir. Bireylerin kendilerini sürekli bir verimlilik yarışı içinde bulduğu güncel toplumsal yapıda, tıbbi ve farmasötik teknolojiler bedeni optimize etmenin meşru araçları haline gelmiştir. Bu durum, bedenin bir mücadele sahası olarak kurgulandığı ve biyo-teknolojik müdahalelerin, piyasa disiplinine uyum sağlamaya çalışan özneler için bir tür kendini inşa etme stratejisi olarak benimsendiği yeni bir aşamayı temsil etmektedir (Atalay, 2021: 208). Biyotıbbileştirme aracılığıyla birey, artık sadece iyileşen bir hasta değil, kendi biyolojik verileri üzerinden yeni bireysel ve kolektif kimlikler üreten aktif bir özneye evrilmiştir (Carter vd., 2018: 2). Bu bağlamda bireyler, kimliklerini giderek daha fazla sağlık durumları, biyolojik verileri ve bedensel performansları üzerinden tanımlamaktadır (Rose, 2024: 190).

Biyohackleme söylemleri çoğu zaman bireysel özgürleşme, kontrol kazanımı ve öz-yönetim kapasitesinin artışı üzerinden meşrulaştırılsa da bu çalışma bu söylemlerin ardında işleyen daha geniş bir yapısal dönüşüme işaret etmektedir. Birey, kendi sağlığını yönetme sorumluluğunu üstlenirken, aynı zamanda bu sorumluluğu yerine getirebilmek için piyasa tarafından sunulan ürün, hizmet ve teknolojilere bağımlı hale gelmektedir. Biyohackleme pratiklerinin yaygınlaşmasıyla birlikte sağlık alanında uzmanlık da dönüşüme uğramaktadır. Geleneksel tıbbi otoritenin yanı sıra, alternatif uzmanlık biçimleri, dijital platformlar ve girişimci aktörler sağlık bilgisinin üretimi ve dolaşımında belirleyici hale gelmektedir.

Sonuç olarak biyohackleme, yalnızca bireysel tercihlerle açıklanabilecek bir olgu değildir. Bu pratikler, bedenin, sağlığın ve öznenin yeniden tanımlandığı daha geniş bir toplumsal dönüşümün parçası olarak ele alınmalıdır. Bu dönüşüm sürecinde birey, kendi biyolojik varlığını sürekli geliştirmesi beklenen bir aktöre dönüşürken, sağlık da bireysel sorumluluk ve tüketim pratikleri ekseninde yeniden kurgulanmaktadır. Bu nedenle biyohackleme, bir yandan bireye kontrol hissi sunarken, diğer yandan onu sürekli iyileştirme baskısı ve tüketim döngüsü içerisinde konumlandıran çok katmanlı bir yapı olarak değerlendirilebilir.

Kaynakça

Aksu, C. (2016). Neoliberal Toplumda Öznellik. *Artvin Çoruh Üniversitesi Uluslararası Sosyal Bilimler Dergisi*, 1(1), 66-89. https://izlik.org/JA95FZ63ZN

Apalı, Y. (2021). Michel Foucault'da iktidar ve güç. *Mehmet Akif Ersoy Üniversitesi Uygulamalı Bilimler Dergisi*, 5(2), 290–304. https://doi.org/10.31200/makuubd.984887

Arpacı, M. (2016). Foucault, biyopolitika ve biyotarih: Tarihsel çalışma alanları olarak tıp, beden ve nüfus. ViraVerita E-Dergi, 3, 80–97. https://izlik.org/JA62PX45SF

Aslan, Ş., & Atalay, H. N. (2021, April). Neoliberalizm Ve Sağlık Hizmetlerinin Metalaştırılması. *In Taras Shevchenko 6th International Congress on Social Sciences*, Kiev, Ukraine (pp. 1257-1265).

Asprey, D. (t.y.-a). Dave Asprey: The Father of Biohacking. Erişim Tarihi: 30.04.2026, https://daveasprey.com/

Asprey, D. (t.y.-b). Recommendations. Erişim Tarihi: 30.04.2026, https://daveasprey.com/recommendation/

Atalay, S. (2020). Sosyolojik perspektiften dikkat eksikliği hiperaktivite bozukluğu: Tıbbileştirme ve farmasötikalizasyon temelinde kavramsal bir değerlendirme. *Atatürk Üniversitesi*

Edebiyat Fakültesi Dergisi, (65), 461-485. https://izlik.org/JA76KU35UL

Atalay, S. (2021). Neoliberal yönetimsellik ve performansın tıbbileştirilmesi bağlamında Ekşi Sözlük'te Ritalin tartışmaları. *Sosyoloji Dergisi*, (41-42), 187-216. https://izlik.org/JA55BB25EX

Atilla, G., & İşler, D. B. (2012). Tüketim nesnesi olarak sağlıklı olma kültürü (healthism) üzerine nitel bir ön çalışma. *Dumlupınar Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, (34). https://izlik.org/JA87BP27ZF

Bardakçı, T. (2022). Tıbbın yaşamlarımızdaki hakimiyeti: Medikalizasyon. *Anatolian Clinic the Journal of Medical Sciences*, *27*(3), 347-356. https://doi.org/10.21673/anadoluklin.1082071

Baştürk, E. (2012). Michel Foucault'da liberalizm eleştirisi: İktidar, yönetimsellik ve güvenlik. *FLSF Felsefe ve Sosyal Bilimler Dergisi*, (14), 65-78. https://izlik.org/JA39ER76XX

Bilişli, Y. (2019). İnternet sağlık haberlerinde tıbbileştirmenin inşaası: Sağlık haber söylemine eleştirel bir bakış. *MANAS Sosyal Araştırmalar Dergisi*, *8*(4), 3608-3629. https://doi.org/10.33206/mjss.538440

Birrer, R. B., & Tokuda, Y. (2017). Medicalization: A historical perspective. *Journal of General and Family Medicine*, *18*(2), 48–51. https://doi.org/10.1002/jgf2.22

Carter, S., Green, J., & Speed, E. (2018). Digital technologies and the biomedicalisation of everyday activities: The case of walking and cycling. *Sociology Compass, 12*(4), e12572. https://doi.org/10.1111/soc4.12572

Clarke, A. E. (2014). Biomedicalization. In W. C. Cockerham, R. Dingwall, & S. Quah (Eds.), The Wiley Blackwell Encyclopedia of Health, Illness, Behavior, and Society. https://doi.org/10.1002/9781118410868.wbehibs083

Clarke, A. E., Shim, J. K., Mamo, L., Fosket, J. R., & Fishman, J. R. (2003). Biomedicalization: Technoscientific transformations of health, illness, and U.S. biomedicine. *American Sociological Review, 68*(2), 161–194. https://doi.org/10.1177/000312240306800202

Conrad, P. (1992). Medicalization and social control. *Annual Review of Sociology*, *18*(1), 209-232.

Conrad, P. (2005). The shifting engines of medicalization. *Journal of Health and Social Behavior*, *46*(1), 3-14. https://doi.org/10.1177/002214650504600102

Cozza, M., Ellison, K. L., & Katz, S. (2022). Hacking age. *Sociology Compass*, *16*(10), e13034. https://doi.org/10.1111/soc4.13034

Çakır, F. S., Aytekin, A., & Tüminçin, F. (2018). Nesnelerin interneti ve giyilebilir teknolojiler. *Sosyal Araştırmalar ve Davranış Bilimleri Dergisi*, *4*(5), 84-95. https://izlik.org/JA66NH82ZW

Dağ, A. (2019). Yaratılışa müdahale ve yeni bir evrimci neo-darwinist bir yaklaşım olarak transhümanizm. *FLSF Felsefe ve Sosyal Bilimler Dergisi*, *27,*153-168. https://izlik.org/JA25LL28UL

Delfanti, A. (2013). *Biohackers: The politics of open science*. Pluto Press.

Erdem, R., Ata, A. N., & İzgüden, D. (2022). Biyo-politika kavramının sağlık ve hastalık üzerindeki yansımaları. *Health Academy Kastamonu, 7*(2), 383–395.

Evrensel, Ö. (2017). Metalaşma: Meta biçiminin gelişimi. *Eğitim Bilim Toplum Dergisi*, *15*(58), 60-115.

Foucault, M. (2019). *Güvenlik, toprak, nüfus: Collège de France dersleri (1977–1978)* (F. Taylan, Çev.). İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları.

Foucault, M. (2024). *Biyopolitikanın doğuşu* (F. Taylan, Çev.). İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları.

Furedi, F. (2006). The End of Professional Dominance. *Society, 43*(6), 14–18. https://doi.org/10.1007/BF02698479

Gabe, J., Williams, S., Martin, P., & Coveney, C. (2015). Pharmaceuticals and society: Power, promises and prospects. *Social Science & Medicine*, *131,* 193–198. https://doi.org/10.1016/j.socscimed.2015.02.002

Grewe-Salfeld, M. (2021*). Biohacking, bodies and do-it-yourself: The cultural politics of hacking life itself*. Transcript Verlag. https://doi.org/10.1515/9783839460047

Han, B. C. (2022). *Psikopolitika: Neoliberalizm ve yeni iktidar teknikleri*. Metis Yayınları.

Harvey, D. (2007). Neoliberalism as creative destruction. *The Annals of the American Academy of Political and Social Science*, *610*(1), 21-44. https://doi.org/10.1177/0002716206296780

International Data Corporation (IDC). (2026). *Worldwide wearable device tracker 2025 results*. (Erişim Tarihi: 15.04.2026).

Johnson, B. (t.y.). *Blueprint protocol*. https://blueprint.bryanjohnson.com/ (Erişim Tarihi: 15.04.2026).

Koç, A. (2018). Michel Foucault'nun "biyopolitika" kavramının teorik çerçevesi. *Uluslararası Kriz ve Siyaset Araştırmaları Dergisi*, *2*(2), 193-218. https://izlik.org/JA54PB47EJ

Körlü Topan, A. (2021). Üstel teknolojik gelişmeler bağlamında biyopolitika kavramsallaştırmaları. *FLSF Felsefe ve Sosyal Bilimler Dergisi*, *31,* 337-358. https://izlik.org/JA34JY35PR

Kurtdaş, M. Ç. (2016). "Sağlıklı Yaşam!" sloganı etrafında şekillenen yeni tüketim biçimleri. *Sosyolojik Düşün*, *1*(1), 1-10. https://izlik.org/JA47KT28JH

Kurtdaş, M. Ç. (2017). Medikalizasyon süreci, sağlığın ticarileşmesi ve bedenin denetlenmesine sosyolojik bir bakış. *Adıyaman Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, (27), 983-1012. https://doi.org/10.14520/adyusbd.336644

Lindfors, A. (2024). Between self-tracking and alternative medicine: Biomimetic imaginary in contemporary biohacking. *Body & Society*, *30*(1), 83-110. https://doi.org/10.1177/1357034X231218413

Lorey, I. (2013). Yönetimsellik ve kendini güvencesizleştirme: Kültür üreticilerinin normalleştirilmesi üzerine (Ö.Çelik,Çev.).*Skop Dergi,*(*4).*https://www.e-skop.com/skopdergi/yonetimsellik-ve-kendini-guvencesizlestirme-kultur-ureticilerinin-normallestirilmesi-uzerine/1302

Lupton, D. (2013a). Quantifying the body: Monitoring and measuring health in the age of mHealth technologies. *Critical Public Health*, *23*(4), 393–403. https://doi.org/10.1080/09581596.2013.794931

Lupton, D. (2013b). The digitally engaged patient: Self-monitoring and self-care in the digital health era. *Social Theory & Health*, *11*(3), 256–270. https://doi.org/10.1057/sth.2013.10

Lupton, D. (2016). *The quantified self: A sociology of self-tracking*. Polity Press.

Maturo, A. (2012). Medicalization: Current concept and future directions in a bionic society. *Mens Sana Monographs*, *10*(1), 122. https://doi.org/10.4103/0973-1229.91587

Mayes, C. (2015). *The biopolitics of lifestyle: Foucault, ethics and healthy choices*. Routledge. https://doi.org/10.4324/9781315675503

Novas, C., & Rose, N. (2000). Genetic risk and the birth of the somatic individual. *Economy and Society*, *29*(4), 485-513. https://doi.org/10.1080/03085140050174750

Öngören, B. (2015). Sosyolojik açıdan sağlıklı beden imgesi. *Sosyal ve Beşeri Bilimler Araştırmaları Dergisi*, *16*(34), 25-45. https://izlik.org/JA59ES52JM

Özdemir, M. (2020). Foucault sosyolojisinde iktidarın serüveni: Pastoral iktidar, disiplinci iktidar, biyo-iktidar. *Türkiye Siyaset Bilimi Dergisi*, *4*(1), 109-133. https://izlik.org/JA46RH76TU

Rose, N. (2001). The politics of life itself. *Theory, Culture & Society*, *18*(6), 1-30. https://doi.org/10.1177/02632760122052020

Rose, N. (2024). *Yaşamın politikası: 21. yüzyılda biyomedikal iktidar ve öznellik*. Ayrıntı Yayınları.

Rose, N., & Novas, C. (2005). Biological citizenship. A. Ong & S. J. Collier (Ed.), *Global assemblages: Technology, politics, and ethics as anthropological problems* (s. 439–463). Blackwell Publishing. https://doi.org/10.1002/9780470696569

Sarıgöl, P. (2024). Beslenmenin neoliberal ölçeği ve biyopolitika: Bir imkân olarak sağlıklı yemek yemek. *Uluslararası İnsan Çalışmaları Dergisi*, *7*(13), 109-125. https://doi.org/10.35235/uicd.1329238

Satıcı, H. (2024). Sanal dünyada yeniden doğmak: Dijital kapitalizm bağlamında Upload dizisi örneği. *Filmvisio*, *4*, 101-120. https://doi.org/10.26650/Filmvisio.2024.0016

Šupa, M., & Kruopštaitė, I. (2021). Deviance and ethical considerations in online biohacking communities. *Deviant Behavior*, *43*(10), 1245-1266. https://doi.org/10.1080/01639625.2021.1976606

Temsili, K., Yüksel, H., & Karakuş, E. (2012). Gazeteler, bireyselleşen sağlık ve tüketim: Ulusal gazetelerde yer alan sağlık haberlerinde kadının temsili. *Sosyoloji Dergisi*, (27), 51-70. https://izlik.org/JA47AZ65KD

Timurturkan, M. (2015). *Tıbbi söylem, gündelik hayat ve iktidar: Şişmanlığın medya aracılığıyla tıbbileştirilmesi* (Doktora tezi). Akdeniz Üniversitesi, Antalya.

Toraman, A., & Erdem, R. (2016). Kavramsal açıdan tıbbileştirme. *Hacettepe Sağlık İdaresi Dergisi*, *19*(4), 423-442. https://izlik.org/JA62DU24ZM

Uludağ, H., & Gün, S. (2023). Beden odağında COVID-19 salgını: Dijitalleşme, gözetim ve öz-takip. *Yeni Medya*, (14), 155-177. https://doi.org/10.55609/yenimedya.1215523

Yorulmaz, R., & Erdem, R. (2021). Sağlıklı yaşam üzerine kavramsal bir çerçeve. *Uluslararası Sağlık Yönetimi ve Stratejileri Araştırma Dergisi*, *7*(1), 57-74. https://izlik.org/JA42FZ36XN

Geçerli belgede kaynak yok.

BÖLÜM 3

HASTANE TEMİZLİK PERSONELİNİN COVID-19 PANDEMİ DENEYİMLERİ[1]

AYLİN AKAR[2]
DUYGU ALPTEKİN[3]

GİRİŞ

Pandemiler yalnızca bireylerin sağlığını tehdit eden tıbbi olaylar değildir; bireyler arası ilişkilere, aileye ve çalışma yaşamına sirayet eden, öznesi insan olan her kurumu içine alan toplumsal olgulardır (Türkili & Erdoğan Aktürk, 2021, s. 9). COVID-19 pandemisini geçmiş salgınlardan ayıran ise yayılma alanının genişliği kadar hızıdır. Geçmişteki salgınlar belirli bölgelerle sınırlı kalırken COVID-19 eşzamanlı ve çok merkezli bir biçimde ortaya çıkmıştır (Ergur, 2022, s. 17). Yeni bir virüsün yarattığı belirsizlik, ölümcül etkisi ve hızlı yayılımı küresel ölçekte büyük bir paniğe

[1] Bu çalışma, Aylin Akar tarafından Prof. Dr. Duygu Alptekin danışmanlığında yürütülen ve Türkiye Bilimsel ve Teknolojik Araştırma Kurumu (TÜBİTAK) tarafından 2209-A Üniversite Öğrencileri Araştırma Projeleri Destekleme Programı kapsamında desteklenen "COVID-19 Pandemi Sürecinin Hastane Çalışanları Üzerindeki Etkileri: Temizlik Personeli Örneği" başlıklı, 1919B012208070 proje numaralı projeden üretilmiştir.
[2] Sosyolog, Manisa/TÜRKİYE, Orcid: 0009-0000-5937-518X
[3] Prof. Dr., Manisa Celal Bayar Üniversitesi, İnsan ve Toplum Bilimleri Fakültesi Sosyoloji Bölümü, Manisa/TÜRKİYE, Orcid: 0000-0002-6356-794X

neden olmuş, bu panik hâli de beraberinde getirdiği korku duygusuyla toplumsal bir felce dönüşmüştür (Özer, 2020, s. 14). Teknolojik ve bilimsel gelişmelerin ölümleri önlemede yetersiz kalması toplumsal travmaların önünü açmış (Yıldırım, 2020, s. 1340); bireyler salgınla birlikte yalnızca risk ile değil öngörülmezlik, belirsizlik ve güvensizlik gibi durumlarla da mücadele etmek durumunda kalmıştır (Tuna, 2021, s. 322).

Bir toplumun yapısını ve değişimini kavramak isteyen bir araştırmacının ilk bakması gereken yer, o toplumun gündelik hayatıdır. Çünkü toplum dediğimiz şey, bireylerin ve grupların her gün tekrarladığı pratiklerin karşılıklı etkileşiminden başka bir şey değildir. COVID-19 ise tıbbi sonuçlarının yıkıcılığı bir yana, gündelik hayatı durdurmuş, insanları evlere kapatmış ve Ergur'un (2022, s. 32-33) ifadesiyle ekonomik ve toplumsal bir askıya alınma hâli yaratmıştır. Salgının insan sağlığını ve ruh hâlini etkilediği açıktır; fakat etkisi bununla sınırlı kalmamış, küresel ekonomiden bireylerin toplumsal olaylara bakışına kadar pek çok alana uzanmış, gündelik yaşamın ilişki biçimlerini ve alışkanlıklarını kökten değiştirmiştir. Sağlıktaki yıkımı ekonomik kriz izlemiş, insanlar işlerini kaybetmiş, gelir uçurumu açılmıştır. Hepsini üst üste koyduğumuzda karşımıza çıkan şey, dünyanın büyük bölümünü içine alan bir yoksullaşma dalgasıdır. Aslan'ın (2022, s. 171) belirttiği gibi krizler çağında yaşanan böylesi dışsal şoklar var olan kırılganlıkları ağırlaştırırken, sosyal koruma sistemlerinin ne kadar yetersiz kaldığını ve devletin kamusal rolünün ne olması gerektiğini de yeniden tartışmaya açmaktadır. Nitekim sağlık otoriteleri daha salgının ilk günlerinde "yeni normal"den söz etmeye başlamış (Ergur vd., 2020, s. 31), eski düzene geri dönülmeyeceği henüz o günlerde ilan edilmişti. Bu söylem, toplumsal hayatın bütün kurumlarında yeni bir düzen kurulacağının ilk işaretiydi.

Salgın sürecinde en çok mücadele eden ve salgından en fazla etkilenen grubun sağlık çalışanları olduğu kabul edilmektedir. Sağlık

çalışanları ile hastane çalışanları bu dönemde yüksek risk taşıyan meslek gruplarının başında gelmiştir. COVID-19 pandemisi sağlık çalışanları üzerinde aşırı bir iş yükü yaratmakla kalmamış, korku ve endişeden ölüm kaygısına uzanan çeşitli olumsuz psikolojik etkilere de yol açmış; bu süreçte artan fiziksel ve ruhsal sorunlar sağlık çalışanlarını kaldıramayacakları bir yükün altına sokmuştur (Gülcan, 2021, s. 10). Pandemi döneminde sağlık personeli çoğu zaman kendini yetersiz ve korumasız hissetmiştir. Bu hissin kaynağında hastalığa ilişkin bilimsel bilginin azlığı, koruyucu malzeme eksiklikleri ve sağlık personelinin hem hastalığa yakalanma hem de hastalığı bulaştırma riski taşıması nedeniyle başkaları için bir tehdit olarak algılanması yatmaktadır (Karasu & Öztürk Çopur, 2020). "Kaygı ve korku ile gelen kendini koruma inancı da ötekinin olumsuzlaştırılarak dışlanmasına yol açmaktadır. Sosyal dışlanma birey ya da grupları yaşadıkları çevreye tam olarak almayan ya da kısmen dışlayan yapıları içermektedir. Bu süreçte sağlık çalışanları diğerlerinin kendisinden kaçma ve reddetmesi, barınma ya da istihdamdan mahrum bırakılma, sözel taciz ya da fiziksel şiddet içeren dışlamalarına maruz kalmıştır" (Yalçınkaya, 2021, s. 2). Dolayısıyla pandeminin hem fiziksel hem de ruhsal etkileriyle, sağlık sektörünün farklı birim ve kademelerinde çalışan bireylerin hayatında önemli değişim ve dönüşümlere yol açtığı söylenebilir.

COVID-19 pandemisi pek çok sektörde güvenlik, sağlık ve hijyen koşullarının sürdürülmesini sağlayan temizlik hizmetlerine duyulan ihtiyacı çarpıcı biçimde artırmıştır (Dias vd., 2022, s. 1). Hastaneler gibi yüksek riskli alanlarda temizlik personeli enfeksiyon kontrol zincirinin en önemli halkalarından biri hâline gelmiştir (Youssef vd., 2023, s. 2). Ne var ki hastanede çalışan temizlik personelinin pandemi sürecindeki deneyimleri gerek akademik araştırmalarda gerekse kamuoyu tartışmalarında büyük ölçüde ihmal edilmiştir (Ergur vd., 2020; Xiang Ng vd., 2023, s. 2). Bu nedenle çalışmada, hastanede çalışan temizlik personelinin pandemi

sürecinde neler yaşadığına ve bu süreçten ne şekilde etkilendiğine odaklanılmıştır.

Çalışmanın konusunun pandemi döneminde temizlik personelinin yaşadıkları olarak seçilmesinin bir nedeni vardır: Bu konuda alanyazında saha verisine dayalı çalışma neredeyse yoktur. Bir pandemi hastanesinde nitel yöntemle gerçekleştirdiğimiz bu çalışma, kriz günlerinin görünmeyen emekçilerinin neler yaşadığını, hangi güçlüklerle karşılaştığını ve bunlarla nasıl baş ettiğini bizzat kendi anlatımlarından hareketle ele almaktadır. Elbette yaşanmış bir dönemi kayıt altına almanın kendi başına bir değeri vardır; ancak umudumuz bunun ötesinde, benzer bir sağlık krizi bir gün tekrar yaşandığında bu kesimi hesaba katan politikalar geliştirmek isteyenlerin elinde işe yarar bir veri bulunmasıdır.

Araştırmada COVID-19 pandemisinin yarattığı olağanüstü koşulları bir büyüteç gibi kullanmayı ve hastanelerde çalışan temizlik personelinin bu dönemde yaşadıklarına sosyolojik bir gözle bakmayı amaçladık. Derdimiz yalnızca belirli bir dönemin dökümünü çıkarmak değildi. Pandemi öncesinde de var olan eşitsizliklerin, salgının getirdiği ağır yük altında nasıl derinleştiğini görmek istedik; cinsiyete dayalı iş bölümü de, sınıfsal damgalanma da, kurum içindeki görünmezlik de bu eşitsizliklerin arasındadır.

PANDEMİ SÜRECİNDE SAĞLIK VE HASTANE ÇALIŞANLARI: TÜKENMİŞLİK, DAMGALANMA VE GÖRÜNMEYEN EMEK

Pandemi boyunca mücadelenin en görünür aktörleri hiç kuşkusuz sağlık çalışanları olmuştur. Süreç dünyanın her yerinde sağlık sistemi üzerinden yönetilmiş, alınan tedbirler sağlık çalışanlarının çalışma düzenini baştan aşağı değiştirmiş ve iş yüklerini artırmıştır. Enfekte hastalarla ve kontamine hastane ortamıyla sürekli temas hâlinde oldukları için en riskli meslek grubu sayılan sağlık çalışanları, hem psikososyal hem de fizyolojik yükü

doğrudan sırtlanmak zorunda kalmıştır (Ergur vd., 2020, s. 39). Kaleci (2021, s. 459) de benzer bir noktaya dikkat çekerek sağlık çalışanlarının pandemi dönemindeki çalışma ve yaşam koşullarını birbirinden ayırmadan, bir bütün olarak değerlendirmek gerektiğini söyler.

Pandemi, sağlık çalışanlarında başta depresyon, anksiyete, uykusuzluk ve psikolojik stres olmak üzere pek çok sağlık sorununun ortaya çıkmasına zemin hazırlamış, yoğun iş yükü ile uzun mesai saatleri ise mesleki tükenmişliği kaçınılmaz kılmıştır (Mutlu, 2022, s. 16). Tükenmişlik, bireyin işinden duygusal olarak uzaklaşması, enerjisinin tükenmesi, duyarsızlaşması ve öz-yeterlilik duygusunu yitirmesiyle kendini gösteren kronik bir sendromdur. Özellikle sürekli yüz yüze insan ilişkisi gerektiren mesleklerde yorgunluk, öfke, korku ve umutsuzluk gibi duyguların olumsuz tutumlara dönüşmesiyle ortaya çıkmaktadır (Özbezek, Paksoy & Çopuroğlu, 2021, s. 416). Rol belirsizliği, iş tatminsizliği ve uzun çalışma saatleri bu süreci besleyen başlıca etkenlerdir (Mutlu, 2022, s. 16). Nitekim Çin'in Wuhan kentinde 2.014 hemşireyle yürütülen araştırmada katılımcıların orta düzeyde tükenmişlik ve yüksek düzeyde korku yaşadığı saptanmıştır (Hu vd., 2020). Labrague ve de los Santos'un (2020) Filipinli 325 hemşireyle yürüttüğü çalışmada katılımcıların %37,8'inde (123 hemşire) işlevselliği bozan düzeyde COVID-19 kaygısı tespit edilmiş; sosyal destek, kişisel dayanıklılık ve kurumsal desteğin COVID-19 kaygısını anlamlı biçimde yordadığı görülmüştür. Morgantini ve arkadaşlarının Nisan 2020'de 60 ülkede 2.707 sağlık profesyoneliyle gerçekleştirdiği araştırmada da tükenmişliğin pandemi öncesine kıyasla belirgin biçimde arttığı bulunmuştur. Katılımcıların %51,4'ü tükenmişlik bildirmiş olup tükenmişlik; iş yükünün ev yaşamına yansıması, eğitim sınırlarının zorlanması ve COVID-19 hastalarıyla temaslı çalışmayla ilişkilendirilmiştir.

Pandemi sürecinde sağlık çalışanlarını zorlayan bir diğer önemli etken damgalanma olmuştur. Damgalama, bireyin belirli bir özelliği nedeniyle haksız muamele görmesi ve bunun sonucunda değersizlik duygusunu içselleştirerek sosyal ilişkilerden kaçınma, utanç ve suçluluk gibi tepkiler geliştirmesi olarak tanımlanmaktadır (Ertem, 2020, s. 135). COVID-19 pandemisinde sağlık çalışanları toplumun gözünde bir yandan tedavi edenin, diğer yandan ise potansiyel virüs taşıyıcısının sembolü hâline gelmiştir. Bu çelişkili konum nedeniyle hastalığa yakalanan sağlık çalışanları süreci çevreleriyle paylaşmaktan kaçınmış, eşine hastalık bulaştıranlar ağır bir suçluluk duymuş ve psikolojik açıdan ciddi biçimde yıpranmıştır (Yalçınkaya, 2021, s. 37-38). Uygulanan karantina önlemleri ise bu baskıyı daha da ağırlaştırmış, depresif belirtiler, travma sonrası stres bozukluğu, sosyal izolasyon ve yalnızlık gibi sonuçlar doğurmuştur (Kaleci, 2021, s. 465).

Damgalanmanın etkileri bireysel psikoloji düzeyinde kalmamış, somut yaşam pratiklerine de yansımıştır. Dünya genelinde sağlık çalışanlarının toplu taşıma araçlarına alınmadığı, kiralık konutlardan çıkarıldığı, sokakta hakarete ve fiziksel saldırıya uğradığı bilinmektedir. Türkiye'de de sağlık çalışanları çocuklarına bakıcı bulmakta güçlük çekmiş, oturdukları binalarda asansör kullanmamaları yönünde baskılarla karşılaşmıştır (Kaleci, 2021, s. 467). Pandemi öncesinde prestijli sayılan sağlık çalışanı olma durumu pandemi sürecinde "hastalık bulaştırıcılığı" ile özdeşleştirilmiş, bu toplumsal dışlanma psikolojik yıpranmanın yanı sıra kimi zaman fiziksel ya da sözel şiddete maruz kalmayı da beraberinde getirmiştir (Yalçınkaya, 2021, s. 49).

Pandemi, dünya genelinde sağlık sistemlerini daha önce görülmemiş bir baskı altına almıştır. Bu baskının en ön saflarında hastane çalışanları, onların arasında da enfeksiyon riski ve psikolojik stres bakımından özellikle temizlik personeli yer almıştır (Ebrahimian & Rahbar, 2023, s. 9). Hastaneler artan hasta akınıyla

kapasitelerinin sınırına dayandığında, temizlik personelinin hastayla doğrudan temas eden hemşireler ve diğer sağlık çalışanları kadar, hatta zaman zaman onlardan da fazla risk altında olduğu görülmüştür (Kavas & Develi, 2020, s. 97; Yılmaz, 2022, s. 3). Yentur, Teke ve Öncel (2023, s. 9) biyolojik riskle artan iş yükünün bir araya gelmesinin iş performansını ve iş tatminini ne ölçüde aşağı çektiğini göstermiştir. Burada sağlık ile işgücü piyasası arasındaki ilişkiyi hatırlamakta fayda vardır. Aslan'a (2020, s. 54) göre kötü koşullarda ve güvencesiz biçimde çalışan insanın sağlık sermayesi hızla erimekte, bu erime bir süre sonra hem bedensel iyilik hâlini hem de çalışabilme kapasitesini daraltmaktadır. Pandemi hastanesi olmanın getirdiği yük, uzayan mesailer ve bir türlü düşmeyen vaka sayıları sağlık çalışanlarının omzundaki psikososyal yükü ağırlaştırdıkça tükenmişlik, depresyon, anksiyete, uykusuzluk ve halsizlik gibi şikâyetler de artmıştır (Bayat & Polat Olca, 2023, s. 152; Kaleci, 2021, s. 459). Yalçın ve arkadaşları (2020, s. 526) psikolojik stresin acil servis çalışanlarında ve kadın sağlık personelinde daha da yüksek olduğunu bildirmektedir. Peki bu tablonun temizlik personeli için anlamı nedir? Kanımızca pandemi hastanelerinde çalışan temizlik personelinin anlattığı o ağır bedensel ve zihinsel yorgunluk, kötü çalışma koşullarının ve sınıfsal güvencesizliğin kişinin kendi sağlığına bakışında açtığı tahribatın en somut hâlidir.

Pandemi, hastane çalışanlarının yalnızca işini değil bütün hayatını altüst etmiştir. Damgalanma, ölüm korkusu ve hastalık kaygısı gündelik ilişkilerin içine, yaşama biçiminin en ince ayrıntısına kadar işlemiştir (Aslan, 2024, s. 3). Eyitmiş ve Yıldırım (2022, s. 716) ile Kaleci (2021, s. 459) de bu nedenle hastane çalışanlarının çalışma ve yaşam koşullarını iş stresinden ve tükenmişlikten ayrı düşünmemek gerektiğini vurgular; bu uyarı temizlik personeli için fazlasıyla geçerlidir. Alanyazın bu tabloya şimdiye dek çoğunlukla doktorların ve hemşirelerin gözünden

bakmıştır. Biz ise aynı tabloya hastanenin görünmeyen emek gücü olan temizlik personelinin penceresinden bakmayı deneyeceğiz.

SAĞLIK SİSTEMİNİN GÖRÜNMEZ HALKASI: HASTANE TEMİZLİK PERSONELİ

Hastanelerde çalışan temizlik personeli sağlık sisteminin işleyişi için vazgeçilmezdir; buna karşın sosyolojinin en az ilgilendiği çalışan gruplarından biridir. Hizmet sınıfı üzerine yazılanlarda bu işçiler, fiziksel, sosyal ya da ahlaki bakımdan lekeleyici sayılan işleri yapanlar, yani "kirli iş" (dirty work) yapanlar olarak anılır. Emeklerinin değerinin sürekli yadsınmasının nedeni de tam bu görünmezliktir (Zerden vd., 2022). Pandemi bu tanımı bir süreliğine değiştirir gibi oldu. Vance ve arkadaşları (2022, s. 5) o günlerde temizlik personelinin bir anda enfeksiyon kontrol zincirinin en önemli halkası olarak görülmeye başlandığını, hatta kendilerine "mikrop avcısı" (germ-busters) dendiğini aktarır. Fakat ne Xiang Ng ve arkadaşlarının (2023) ne de Zerden ve arkadaşlarının (2022) çalışmalarında bu yeni adlandırmanın hiyerarşide kalıcı bir yer değişikliğine yol açtığına dair bir işaret vardır; temizlik personeli görünmez olmaya devam etmiştir. Bu görünmezliği besleyen şey, kurum içindeki hiyerarşi kadar ekonomi-politik düzlemde gittikçe derinleşen güvencesizliktir. Tamamen piyasalaşmış sağlık sistemlerinde düşük statüde ve düşük ücretle çalıştırılan bu kesimin, kriz zamanlarında resmi sosyal koruma ve yardım ağlarına erişmekte ne kadar zorlandığı da bilinen bir gerçektir (Aslan, 2022, s. 185).

Öte yandan temizlik personelinin pandemide yaptığı işlere bakınca bu görünmezlik iyice tuhaf bir hâl alır. Kontamine yüzeyleri dezenfekte etmek, tıbbi atığı toplamak, havalandırma sistemlerini temizlemek… Bulaşıcı hastalık ortamında yapılan bu işler hem bedeni yorar hem de ciddi bir enfeksiyon riski taşır (Rivera-Núñez vd., 2022, s. 5; Youssef vd., 2023, s. 2). Üstelik temizlik personeli bu işi yaptığı için ve virüs taşıyıcısı olarak görüldüğü için hem

toplumda hem de iş yerinde damgalanmıştır (Rivera-Núñez vd., 2022, s. 7). Yani enfeksiyon riskini azaltan kişi aynı anda enfeksiyonu yayan kişi muamelesi görmüştür. Bedensel yorgunluk ile toplumsal dışlanma işte bu ikilik içinde yan yana yaşanmıştır.

Damgalanmanın kurum içindeki görünümü de üzerinde durulmaya değerdir. Hastane hiyerarşisinde temizlik personelinin yeri en alttadır; doktorların ve hemşirelerin epey gerisinde bir statüde çalışırlar. Emeklerinin ne zaman fark edildiğine bakılırsa ilginç bir durumla karşılaşılır: Ancak bir yer kirli kaldığında ya da temizlik eksik yapıldığında. Vance ve arkadaşları (2022, s. 6) buna haklı olarak bir paradoks demektedir. Pandemi günlerinde medyada ve kamuoyunda sağlık kahramanlarından söz edilirken akla doktorlar ve hemşireler gelmiş, hastaneyi besleyen, temizleyen ve ayakta tutan düşük ücretli emekçilere bu anlatıda yer verilmemiştir. Zerden ve arkadaşlarının (2022) ifadesiyle sembolik tanınma da tıpkı öteki kaynaklar gibi eşitsiz biçimde dağıtılmıştır.

Görünmezliği derinleştiren bir başka husus bu kesimin ekonomik kırılganlığıdır. Pandemide pek çok meslek grubu evden çalışmaya geçerken temizlik personelinin böyle bir seçeneği olmamış, hastalık riskine rağmen sahada kalmak zorunda kalmışlardır (Xiang Ng vd., 2023, s. 2). Rivera-Núñez ve arkadaşlarının (2022, s. 6) görüştüğü işçiler için bu bir tercih değil, düpedüz zorunluluktu; eşi işini kaybetmiş olan, bakmakla yükümlü olduğu çocuğu ya da yaşlısı bulunan biri için işe gitmemek lüksünden söz edilemezdi. Böylece ekonomik baskı, salgının en ağır günlerinde bile insanları çalışmaya mecbur bırakan yapısal bir mekanizma gibi işlemiştir.

Meseleye bir de toplumsal cinsiyet, etnisite ve göçmenlik açısından bakıldığında tablo daha da karmaşıklaşmaktadır. Kadın temizlik personeli hastanedeki yükün üstüne bir de evdeki çocuk ve yaşlı bakımını taşımak zorundadır. Gönüllü Atakan'ın (2018, s. 131) ve Haroon ve arkadaşlarının (2024, s. 19) sözünü ettiği çifte yük tam

olarak budur. ABD ve İngiltere'den gelen veriler ayrıca temizlik personelinin orantısız biçimde siyah, Latin ya da başka etnik azınlıklardan oluştuğunu ortaya koymaktadır. Gogoi ve arkadaşları (2024) ile Rivera-Núñez ve arkadaşları (2022), yapısal ırkçılığın ve dil engelinin bu grupların koruyucu ekipmana ve teste ulaşmasını nasıl zorlaştırdığını anlatmaktadır. Salgının yarattığı sağlık eşitsizliği, zaten dezavantajlı olan bu kesimin üzerine katmer katmer binmiştir.

Bütün bu boyutları bir arada düşününce temizlik personelini yalnızca hijyen sağlayan işçiler olarak görmenin mümkün olmadığını fark ederiz. Emekleri vazgeçilmez ama görünmezdir; riskleri yüksek ama statüleri düşüktür; bulundukları yer cinsiyet, sınıf ve etnisite eksenlerinde işleyen yapısal eşitsizliklerle çevrilidir. Bu çalışmada temizlik personelini kirli iş ve görünmez emek kavramlarının sunduğu çerçeve içinde ele aldık. Bu çerçeve, pandemi gibi kriz dönemlerinde görünmezliğin nasıl pekiştiğini ya da bir süreliğine nasıl kırıldığını sormamıza imkân vermektedir. Bulgular bölümünde bu soruyu sınıfsal mesafe, sembolik dışlanma ve kahraman söylemi temaları üzerinden somutlaştırmaya çalışacağız.

YÖNTEM

Araştırmanın Modeli

Bu çalışmada nitel araştırma yöntemi benimsenmiştir. Manisa'da bir pandemi hastanesinde çalışan temizlik personeliyle yüz yüze, yarı yapılandırılmış görüşmeler yaptık. Saha çalışmasını 2023 yılının Şubat ve Mart aylarında tamamladık. Görüşmelerde katılımcılardan 2020–2022 yılları arasındaki pandemi dönemini geriye dönük olarak anlatmalarını istedik. Dolayısıyla araştırma retrospektif bir nitelik taşımaktadır ve hatırlama yanlılığı ihtimalini bir sınırlılık olarak göz önünde tutmak gerekir.

Örneklem Grubu

Çalışma grubu, Manisa'da bir pandemi hastanesinde görev yapan temizlik personelinden oluşmaktadır. Katılımcıları amaçlı örnekleme yoluyla ve cinsiyet dengesini gözeterek seçtik; 6'sı kadın, 6'sı erkek olmak üzere toplam 12 kişiyle görüştük. Araştırma etiği gereği görüşmeye başlamadan önce her katılımcıya araştırmanın konusunu ve amacını kısaca anlattık, ses kaydı için izin aldık ve katılmayı kabul edenlere gönüllü onam formu imzalattık. Katılımcıların sosyal ve demografik özellikleri Tablo 1'de verilmiştir:

Tablo 1. Katılımcıların Sosyo-Demografik Özellikleri

Katılımcı	Yaş	Cinsiyet	Medeni Durum
1	42	Kadın	Evli
2	40	Kadın	Evli
3	50	Kadın	Evli
4	52	Kadın	Evli
5	38	Kadın	Evli
6	43	Kadın	Evli
7	46	Erkek	Evli
8	52	Erkek	Evli
9	48	Erkek	Evli
10	44	Erkek	Evli
11	40	Erkek	Evli
12	35	Erkek	Evli

Kaynak: Yazarlar tarafından oluşturulmuştur.

Veri Toplama Teknikleri

Araştırmada kullanılan veri toplama teknikleri, konuya ilişkin akademik çalışma bulgularının değerlendirildiği doküman analizi tekniği ve 12 temizlik personeli ile yüz yüze gerçekleştirilen yarı yapılandırılmış görüşme tekniğidir.

Görüşmelerde katılımcılara, mesleğe başlama süreleri ve kurumdaki çalışma süreleriyle ilgili tanıtıcı sorulardan sonra; pandeminin ilk dönemindeki belirsizlik durumunun yarattığı hisler, COVID-19 kliniğinde çalışmanın gönüllülük boyutu, izin kullanımı, işten ayrılma düşüncesi veya işten çıkarılma korkusu, pandemi sonrası çalışma hayatında meydana gelen değişimler ve yeni karşılaşılan sorunlar, çalışma süresindeki değişiklikler, iş yükündeki artışın alanları ve biçimleri, mesai arkadaşları ve amirlerle ilişkilerdeki değişimler, alınan korunma tedbirleri, koruyucu ekipmanla çalışmanın etkileri, aile hayatındaki değişimler, ev içi iş yükündeki artış ve dışarıdan destek alınıp alınmadığı, eş ve çocuklarla ilişkilerdeki yansımalar, aileden uzak kalma deneyimleri, bakıma ihtiyaç duyan aile büyüklerine yönelik sorumluluklar ve bu süreçte alınan önlemler ile medyada sağlık çalışanlarına yönelik "kahraman" söylemine ilişkin görüşlerine yönelik sorular yer almıştır.

Veri Analizi

Görüşmeler bittikten sonra ses kayıtlarını ve görüşme sırasında aldığımız notları yazıya döktük. Metinleri defalarca okuduk ve bir kod listesi çıkardık. Verileri Braun ve Clarke'ın (2006) tematik analiz yaklaşımını izleyerek tümevarımsal biçimde çözümledik. Güvenilirlik için verileri iki araştırmacı birbirinden bağımsız olarak kodladı; kodlar arasındaki tutarlılığı karşılaştırdık ve tematik çerçeve üzerinde uzlaştık. Katılımcı ifadelerini yorumlarken katılımcı teyidine başvurduk. Araştırma için Manisa Celal Bayar Üniversitesi Sosyal ve Beşeri Bilimler Bilimsel Araştırma ve Yayın Etiği Kurulu'ndan 07.12.2022 tarih ve 2022/10 karar numaralı etik kurul onayı alınmıştır.

Sınırlılıklar ve Gelecek Araştırmalara Öneriler

Araştırmanın birtakım sınırlılıkları olduğunu belirtmeliyiz. Veriler tek bir hastanede, amaçlı örneklemeyle seçilmiş 12 kişiden

toplanmıştır; bu nedenle bulguları başka bağlamlara genellemek mümkün değildir. Katılımcıların hepsinin evli olması da bir sınırlılıktır. Medeni durum bakımından çeşitlilik olmayınca, özellikle bakım emeği ve aile içi dinamiklere ilişkin bulguların daha geniş gruplar için ne ifade ettiğini söylemek zorlaşmaktadır. Görüşmeleri pandemi bittikten sonra, 2023 yılının başında yaptığımız için katılımcıların iki üç yıl öncesini hatırlarken bazı şeyleri unutmuş ya da farklı hatırlıyor olabileceğini de hesaba katmak gerekir. Son olarak nitel araştırmanın doğasında bulunan, araştırmacının yorumuna bağlı öznellik; çoklu kodlama ve katılımcı teyidiyle azaltılmaya çalışılmış olsa da tümüyle giderilememiştir. Bundan sonraki çalışmaların daha geniş ve demografik olarak çeşitli örneklemlerle, farklı illeri ve hastane türlerini karşılaştıran tasarımlarla yapılması faydalı olacaktır. Temizlik personelinin deneyimini nicel ölçümlerle de ele alan karma yöntemli çalışmalara da ihtiyaç vardır.

BULGULAR VE TARTIŞMA

Görüşmelerden elde ettiğimiz verileri tematik olarak çözümledik ve aşağıda altı başlık altında sunuyoruz. İlk başlık pandeminin başlangıcındaki belirsizlik, korku ve mesleki bağlılıkla ilgilidir. İkincisi iş yükünün dönüşümünü ve görev tanımındaki belirsizliği ele alır. Üçüncüsü koruyucu ekipmanla çalışmanın bedensel ve duygusal yüküne, dördüncüsü meslektaş dayanışmasına ve yöneticilerle ilişkilerdeki sınıfsal mesafeye ayrılmıştır. Beşinci başlıkta aile yaşamına yansımalar, yani izolasyon, toplumsal cinsiyet rolleri ve bakım emeği krizi tartışılmakta; altıncı ve son başlıkta ise kahraman söylemi ve sembolik dışlanma ele alınmaktadır.

Pandeminin Başlangıcında Belirsizlik, Korku ve Mesleki Bağlılık

Görüştüğümüz temizlik personelinin hepsi bu meslekte uzun yıllardır çalışmaktadır. Hepsinin ortak olarak dile getirdiği şey,

pandeminin ilk ilan edildiği günlerde yaşadıkları yoğun korku ve kaygıdır. Virüs yeniydi, ne olacağı belli değildi. Bu korku yalnızca kendi sağlıkları için değil, aile bireylerinin sağlığı için de duyulmuştur:

"Pandemi ilk açıklandığında yani, ülkedeki ilk vaka açıklandığında çok tedirgin olmuştum. Çünkü benim de kronik rahatsızlıklarım var. Ne olur, nasıl olur çok korkmuştum." (Katılımcı 1)

"İlk vaka açıklandığı zaman mesaideydim. Şöyle dönüp acile bakıp 'bizi neler bekliyor' (gülerek) diye düşündüm. Çok endişelendim." (Katılımcı 10)

Bu ifadelerde görülen kaygı, bilinmeyen bir tehdit karşısında duyulan kaygıdır ve mesleğin ön cephede konumlanmasından ayrı düşünülemez. Katılımcı 1'in kronik hastalığına atıfla dile getirdiği korku, bireysel kırılganlığın pandeminin yarattığı toplu belirsizlikle birleşince nasıl büyüdüğünü göstermesi bakımından dikkate değerdir. Katılımcı 10'un gülerek anlatması ise bize başka bir şey söylüyor: İlk anın şoku zamanla mizahla yumuşatılmış, travmatik bir deneyim geriye dönüp bakıldığında başka türlü anlamlandırılmıştır.

Bu kadar korkmalarına rağmen temizlik personeli pandemi boyunca işini bırakmamış, izin kullanamamış ve işten ayrılmayı aklından geçirmemiştir. Bunu kimi mesleki sorumlulukla, kimi geçim zorunluluğuyla açıklamıştır:

"Bu benim işimdi. Sonuçta devlet işi, savaş, pandemi, deprem, her türlü önemli durumda çalışmak için buradayız." (Katılımcı 12)

"Pandemi sürecinde izin kullanmak istedim çünkü yaşlı anneme bakacak kimse olmadı bir ara. Ama tabii izinler durduruldu, izin alamadık. O dönem çok zorlanmıştım." (Katılımcı 3)

“İşten ayrılmayı düşünmedim. Çünkü geçim derdi (gülerek), ayrılsam nerede çalışacaktım, ne olursa olsun devam ettim çalışmaya.” (Katılımcı 6)

Bu üç ifadeyi yan yana koyduğumuzda temizlik personelinin pandemide işinde kalma kararının tek bir nedene bağlanamayacağı görülür. Katılımcı 12 için mesele açıktır: Bu bir devlet işidir ve savaşta da depremde de salgında da çalışılır. Kamu hizmetini bir görev olarak içselleştirmiş olmasından kaynaklanan bir bağlılıktır bu. Katılımcı 3’ün yaşadığı ise başka türlüdür. Bakıma muhtaç annesi için izin istemiş, alamamıştır. O günlerde istifa ve emeklilik yasaklanmış, izinler durdurulmuştu; kişinin en haklı talebi bile kurumun koyduğu sınırlar karşısında geri plana düşüyordu. Katılımcı 6’nın geçim derdi vurgusuna gelince, mesleğe bağlılığın çoğu zaman bir tercih olmaktan çıkıp ekonomik zorunluluğa dönüştüğünü bundan daha açık anlatan bir ifade olamaz. Görev bilinci, kurumsal kısıtlama ve ekonomik zorunluluk… Temizlik personelinin pandemi boyunca neden çalışmaya devam ettiği sorusuna verilebilecek üç ayrı ama birbirini tamamlayan cevap bunlardır.

İş Yükünün Dönüşümü ve Görev Tanımı Belirsizliği

Temizlik personeli pandemi döneminde daha uzun saatler çalıştığını, iş yükünün arttığını, hem bedenen hem de ruhen yorulduğunu anlatmıştır:

“Çalışma saatimiz arttı tabii. Zamanla kovid olan arkadaşlar oldu, mesaiye daha sık gelmeye başladık, kişi eksikliğinden dolayı.” (Katılımcı 10)

“İş yükü gör (gülerek). Bizim işimiz zaten yüklü, pandemide iyice arttı. Kişi olarak da azaldık, hasta olanlar oldu. Zor ve yorucu günlerdi ya, yorulduk, çok yorulduk.” (Katılımcı 5)

"İş yükü değil de beni en çok psikolojik olarak yordu. Virüsü taşıma korkusu, sorumluluğu yordu." (Katılımcı 1)

İş yükü artışı iki ayrı biçimde yaşanmıştır. Katılımcı 10 ve Katılımcı 5'in anlattığı nicel bir artıştır: Çalışma saatleri uzamış, personel eksildiği için mesaiye daha sık gelinmiştir. Katılımcı 1'in anlattığı ise psikolojik bir yüktür; onu yoran iş değil, virüsü başkasına taşıma korkusunun getirdiği sorumluluktur. Hastalanan arkadaşların yerine kimse alınmamış, yük kalanların üzerine binmiştir. Pandeminin işgücü piyasasında yarattığı kırılganlık böylece hastanenin içinde de yeniden üretilmiştir.

Alanyazındaki bir bulgu, görüşmelerde dile gelen iş yükü artışını anlamak açısından oldukça öğreticidir. İnce ve Akbalık (2022, s. 2848-9), temizlik işçilerinin görev tanımının kurum içinde muğlak bırakıldığını saptamıştır. Bu muğlaklık yüzünden işçiler temizliğin yanında yatak yapmakta, hasta taşımakta, hastaya pozisyon vermekte, tıbbi atık toplamakta, hatta numune taşımaktadır; yani uzmanlık isteyen, riskli ve fiziksel olarak ağır işler de onlara kalmaktadır. Buradan bakınca bizim çalışmamızdaki iş yükü artışını yalnızca pandeminin getirdiği ek hijyen ihtiyacıyla açıklamak yetersiz kalır. Temizlik personelinin görev tanımındaki belirsizlik pandemi koşullarında daha da görünür olmuş ve artışa katkıda bulunmuştur. İnce ve Akbalık (2022, s. 2866) ayrıca taşerondan sürekli işçi kadrosuna geçişteki zorunlu emeklilikler ve hastalık nedeniyle personelin azaldığını, kalan işçilerin dinlenme ve yemek molalarını bile kullanamadığını aktarmaktadır. Kısacası sınırları normal zamanda da belirsiz olan bu mesleğin yükümlülükleri, pandemide personel azlığı ve aciliyet baskısı altında daha da genişlemiş; temizlik personeli kendi görev alanının dışına taşan bir angarya yüküyle baş başa kalmıştır.

Koruyucu Ekipmanla Çalışmanın Bedensel ve Duygusal Yükü

Pandeminin ilk günlerinde koruyucu ekipmana ulaşmak büyük sorundu (İnce & Akbalık, 2022, s. 2867). İngiltere'de temizlik personeline verilen eğitimlerin çoğu zaman yetersiz kaldığı ve personelin ekipmanın nasıl kullanılacağına dair bilgiye ulaşmakta güçlük çektiği bildirilmektedir (Kearsley vd., 2024, s. 1638). Lübnan'da ise düzenli eğitim ve destek verildiğinde bu personelin bilgi düzeyinin ve uygulama kalitesinin yükseldiği görülmüştür (Youssef vd., 2023, s. 1). Ekipmana erişim ve eğitim elbette önemlidir; fakat görüştüğümüz kişilerin asıl üzerinde durduğu şey, ekipmanla çalışmanın bizzat kendisinin ne kadar zor olduğudur. Pandemi boyunca iş yerinde alışık olmadıkları durumlarla karşılaştıklarını, daha fedakâr ve daha yoğun bir tempoda çalıştıklarını anlatmışlardır. Maske, tulum, eldivenle çalışmak hem bedeni hem de ruhu yıpratan bir deneyime dönüşmüştür:

"En çok dikkat etmesi gereken kişiler bizdik bu süreçte. Başkalarına virüsü taşımamak için, en çok biz temasta olduğumuz için hijyene çok çok daha fazla önem veriyorduk. Ekipmanlarla çalışmak çok zordu ama mecburduk." (Katılımcı 5)

"Çok zordu. O tulumu giydiğin anda, üçüncü odayı temizlerken iyice terlemiş oluyorsun. Yani o üç odayı bile çok zor temizliyordum. Nefes nefese kalıyordum." (Katılımcı 12)

Bu iki anlatıya bakınca koruyucu ekipmanla çalışmanın tek boyutlu bir zorluk olmadığı, en az iki katmanda yaşandığı anlaşılıyor. Katılımcı 5'in anlattığı katman sorumlulukla ilgilidir. Kendisini hastalığın olası bir taşıyıcısı olarak görmekte, hijyene yalnızca kendi sağlığı için değil başkasına bulaştırmamak için dikkat etmekte, bunu bir görev saymaktadır. Katılımcı 12'nin anlattığı katman ise bedenseldir. Tulumun içinde terleyerek, nefes nefese kalarak üç odayı zor temizlemek… Koruyucu ekipman aynı zamanda bedeni kısıtlayan, işi güçleştiren bir şeydir. Kişisel

koruyucu ekipmanın tedariki, dağıtımı ve tasarımıyla ilgili sorunlara dikkat çeken çalışmalar dünya genelinde de mevcuttur (Bourgeault vd., 2020; Haroon vd., 2024; Morgan vd., 2022; Penfold & Magee: 2020). Penfold ve Magee (2020) kendi klinik deneyimlerinden yola çıkarak kadın çalışanlara verilen koruyucu ekipmanın çoğunun erkek vücut ölçülerine göre tasarlanmış olabileceğini, kadınlara iyi oturmadığını ve kadınların doğru bedeni bulmakta zorlandığını yazmıştır. Başörtüsü takan sağlık çalışanlarının da ekipman uyumunda sorun yaşadığı bir başka çalışmada belirtilmektedir (Bourgeault vd., 2020). Türkiye'de ise koruyucu ekipman kullanımına bağlı cilt sorunlarının kadın sağlık çalışanlarında erkeklere göre daha sık görüldüğü bildirilmiştir (Daye vd., 2020). Pakistan gibi ülkelerde işçilerin maskesini kendi cebinden alması ayrıca bir ekonomik yük olmuştur (Haroon vd, 2024, s. 19). Franklin ve Gkiouleka (2021, s. 8) ise maske ve siperliğin personel ile hasta arasındaki sözsüz iletişimi kısıtlayarak işi zorlaştırdığına dikkat çeker.

Bu iki katmanı birlikte düşününce temizlik personelinin pandemideki emeğinin daha fazla temizlik yapmaktan ibaret olmadığı, korku ile bedensel tahammülün iç içe geçtiği karmaşık bir deneyim olduğu anlaşılmaktadır.

Meslektaş Dayanışması ile Yönetici İlişkilerinde Sınıfsal Mesafe

Görüştüğümüz temizlik personeli, pandeminin başlarında çalışma arkadaşlarıyla aralarına korkudan kaynaklanan bir mesafe girdiğini söylemiştir. Zamanla koşullara alışıldıkça ilişkiler yeniden güçlenmiş, hatta meslektaşlar arasındaki destek ve dayanışma pandemi öncesine göre artmıştır. Amirlerle ilişkiler ise tam tersi yönde gelişmiş; zaten var olan sınıfsal mesafe pandemide daha da açılmıştır:

"İlk zamanlar çok korktuk. Doktorlarımız, hemşirelerimiz, sekreter arkadaşlarla pandemiden önce kahvaltılar yapardık,

yemekler yerdik. Pandemi olduktan sonra bir sene boyunca aynı sofraya oturmadık." (Katılımcı 8)

"Hep uzak uzak oturduk. Maskeler, tulumlar, uzaylı gibi (gülerek). Ama işte yine birbirimizin hâlinden anlıyorduk. Çünkü insanlar bizden korkuyordu. Bu süreçte yine körler sağırlar birbirimizi ağırladık." (Katılımcı 11)

"Yani onlar (amirlerinden bahsederken), biz kendi içimizde arkadaşlarımızla diyaloğumuz çok güzeldi. Ama tabii müdürlerimiz, onlar 'var mı bir ihtiyacınız' deseler de öyle çok uzaktan, yani öyle yakın değillerdi." (Katılımcı 3)

"Arada sınıf farkı vardı. Mesela bayramlaşmaya servise geldiklerinde çok uzaktılar. Giderek de uzaklaştılar bize karşı." (Katılımcı 6)

Bu bulgular pandeminin sosyal ilişkilere etkisinin herkes için aynı olmadığını, kişinin hiyerarşideki yerine göre değiştiğini göstermektedir. Pandemi meslektaşlar arasında dayanışmayı artırmış, buna karşılık yöneticiler ve klinik personel (doktor/hemşire) ile temizlik personeli arasındaki sınıfsal ayrımı derinleştirmiştir. Katılımcı 8'in bir yıl boyunca aynı sofraya oturmama deneyimi, pandeminin somut bir mesafe pratiğine dönüştüğünü, ortak yemek kültürünün bir süreliğine askıya alındığını göstermektedir. Kearsley vd. (2024, s. 1644) İngiltere'de temizlik personelinin COVID-19'a yakalanma riskinin hemşire ve doktorlardan yüksek olabildiğini bulmuştur. Avustralya'da yapılan bir başka çalışmada vakaların çoğunun hemşireler arasında görüldüğü, enfekte olan ikinci büyük grubun ise klinik olmayan destek personeli olduğu bildirilmektedir (Smallwood vd., 2022, s. 413). Riskteki bu farklılık hastanede farklı statülerde çalışanlar arasındaki sınıfsal ayrımı daha görünür kılmış, mekânsal ayrışmayı artırmış ve temizlik personelinin sınıfsal hiyerarşiyi çalışma ortamındaki ritüeller üzerinden deneyimlemesine yol açmıştır.

Katılımcı 11'in "körler sağırlar birbirimizi ağırladık" sözü burada ayrıca dikkate değerdir. İnsanlar temizlik personelinden korkup uzak durdukça, aynı damgayı taşıyanlar birbirine yaklaşmış; dışlanmışlık ortak bir yaşantıya dönüşünce beklenmedik bir dayanışma doğmuştur. Katılımcı 3 ve Katılımcı 6'nın amirlerinden söz ederken söyledikleri ise bambaşka bir şeyi gösterir. İkisi de aradaki mesafeyi hiç çekinmeden sınıf farkı diye adlandırmıştır ve bu fark pandemiden önce de vardı; pandemi onu yalnızca daha görünür, daha kalıcı hâle getirmiştir. Acker (1980) kurumların geleneksel yapısının resmi ve görünür hiyerarşileri korurken gayri resmi ve destekleyici emeği dışarıda bıraktığını söyler (Gönüllü Atakan, 2022, s. 164). Yöneticilerin uzaktan gösterdiği o mesafeli, sembolik ilgiyi biz de bu gözle okuyoruz: Alt statüdeki çalışanı değersizleştiren sınıfsal hiyerarşi iş yerinde her gün yeniden üretilmektedir. Bir ihtiyacınız var mı diye sorup geçmek, kurumsal şefkatin sembolik düzeyde kaldığının ve temizlik personelinin gündelik hayatına hiç dokunmadığının göstergesidir. Pandemi yatay ilişkilerde, yani meslektaşlar arasında dayanışmayı güçlendirmiş; dikey ilişkilerde, yani çalışanla yönetici arasında var olan mesafeyi ise olduğu gibi bırakmış, hatta artırmıştır.

Aile Yaşamına Yansımalar: İzolasyon, Toplumsal Cinsiyet Rolleri ve Bakım Emeği Krizi

Görüştüğümüz temizlik personeli pandemi sürecinde aile hayatında olumlu ve olumsuz birçok değişiklik yaşadığını anlatmıştır. Ailelerinden uzak durmak zorunda kalmaları ev içindeki dengeleri değiştirmiştir. Kadın katılımcılar evdeki iş yükünün arttığını, ama aile üyelerinden destek de gördüklerini söylemiştir. Pandeminin başındaki belirsizliğin yarattığı korkuyla katılımcılar ailelerinden bilerek uzak durmuş; bu da endişeyi, üzüntüyü ve stresi artırmıştır:

"Ailelerimizle görüşmedik, doya doya sarılamadık. Bayram oldu, sarılamadık. Herkes normale dönmüştü, biz dönemedik. Çünkü çok hasta verdik yoğun bakıma. O yoğun bakımda yatan benim de bir yakınım olur diye çok korktum." (Katılımcı 4)

"Hastanedeki alışkanlık evde de devam etti. Hastanede yaptığım gibi daha dikkatli temizlik yapmaya başladım. Okullar tatildi, Allah'tan kızım evdeydi, yemek bulaşık kısmını o üstlendi." (Katılımcı 2)

"Hanım kovid olduğu zaman temizlik bana kalmıştı, eve iş götürmüş gibi oldum. O dönem çocuklarla iş bölümü yapmıştık evde. Market işlerini ben hallediyordum, daha sık dışarıya çıktığım için." (Katılımcı 7)

"Engelli oğlum var, o süre boyunca ona hep uzaktan baktım. En çok ona bulaştırırım diye korktum. Çok şükür olmadı ama… zordu." (Katılımcı 10)

"Torunum 'anneanne pis' diyerek benden kaçmıştı. O zaman çok üzülmüştüm." (Katılımcı 4)

"Çocuğuma o dönem annem baktı. Yedi ay hiç görmedim çocuğumu." (Katılımcı 5)

"Kayınvalidem bayramda elini öpmeye gittik diye çok kızmıştı. Evden bizi resmen kovdu. Çok zoruma gitmişti (ağlayarak). Tabii bu yapılanlar unutulmuyor." (Katılımcı 2)

Bu anlatılarda aile yaşamına ilişkin birkaç ayrı eksen birden görülmektedir. Bunlardan biri fiziksel temasın askıya alınmasıdır. Bayram, bizim toplumumuzda sarılmanın, el öpmenin, bir araya gelmenin en güçlü ritüelidir; Katılımcı 4'ün doya doya sarılamadık demesinin ağırlığı buradan gelir. Bir başka eksen ev içindeki iş bölümüdür. Katılımcı 2'nin anlattığı gibi hastanedeki titiz temizlik alışkanlığı eve taşınmış, okullar kapanınca evdeki kız yemek ve bulaşığı üstlenmiştir. Katılımcı 7'nin durumu ise bizce daha da

ilginçtir. Eşi hastalanınca ev temizliği ona kalmış, çocuklarla iş bölümü yapmıştır. Normal zamanda kadının işi sayılan bu emeğin el değiştirmesi için bir kriz gerekmiş, kriz geçince de muhtemelen eski düzene dönülmüştür. Üçüncü eksen kuşaklar arasındaki damgalanmadır ve belki de en can yakıcı olanı budur. Katılımcı 4'e torunu pis demiş, Katılımcı 2'yi kayınvalidesi bayramda kapıdan çevirmiştir. Hastaneyle teması olan kişi kendi ailesinin gözünde bile bir bulaş kaynağına dönüşmüştür. Katılımcı 2 bunu anlatırken ağlamış ve unutulmuyor demiştir; o günlerin yarası kapanmamıştır. Aile içinde virüs taşıyıcısı muamelesi görmek yalnızlığı artırmış, katılımcıların sözlerindeki kırgınlık bu yalnızlığın ne kadar derine indiğini göstermiştir. Demek ki pandeminin yarattığı damgalanma toplumla sınırlı kalmamış, ailenin içine kadar girmiştir.

Bakıma muhtaç aile büyükleri ile çocukların bakımı da temizlik personelini epey zorlamıştır. Bakıcılar bulaş riski nedeniyle çocuklara bakmak istememiş, katılımcılar yaşlı anne babalarına hastalık bulaştırmaktan korkmuştur. Sonuç tam anlamıyla bir bakım krizidir:

"Annem ve babam bana çok yakın oturuyorlardı. Ben kovidin ortasında çalıştığım için gidip onlara yardımcı olamadım. Çok korkuyordum onlara hastalık bulaştırırım diye. O sürede uzak yerden kardeşim geldi, kız kardeşim yardımcı oldu." (Katılımcı 4)

"Ne konu ne komşu ne akraba, kimseden destek görmedik, hepsi bizden kaçıyordu. Çocuğumun bakıcısı o dönem işi bıraktı, bakmak istemedi. Herkes kendi sağlığını düşünerek bizi resmen dışladı. Ben asansördeyken asansöre binmezlerdi. Kimse çocuğuma bakmadı, tabii bir şekilde idare ettik." (Katılımcı 5)

"Köyde annem ve babam oturuyordu, gidemedim tabii hastalık bulaşmasın diye. Kronik rahatsızlıkları vardı. Bayram oldu, onlar da 'bize gelmeyin' dediler, telefonla görüntülü görüştük hep." (Katılımcı 12)

Bu anlatılar, temizlik personelinin pandemide kendi ailesi içinde bakım veren konumundan bakım veremeyen konuma itildiğini göstermektedir. Katılımcı 4 anne babasına çok yakın oturduğu hâlde onlara yardım edememiş, bakımı uzaktan gelen kız kardeşine bırakmak zorunda kalmıştır; hastaneyle temas kişiyi kendi yakınları için bir risk kaynağına dönüştürmüş ve aile içinde görevlerin yeniden paylaşılmasını gerektirmiştir. Katılımcı 5'in anlattıkları ise bakıcı hizmeti gibi destek ağları da çökünce krizin nasıl derinleştiğini gösteriyor. Ne komşu ne akraba… Bakıcı işi bırakmış, kimse çocuğa bakmak istememiştir. Asansöre binmezlerdi sözü ise dışlanmanın gündelik hayatın en sıradan mekânına, apartman asansörüne kadar sızdığını anlatmaya yetmektedir. Katılımcı 12'nin köydeki anne babasından duyduğu bize gelmeyin sözünde dışlama bu kez dışarıdan değil, koruma amacıyla ailenin kendi içinden gelmektedir. Pandemi aile bağlarını koruyucu mesafe adı altında yeniden tanımlamıştır.

Bu noktada çalışanların karşı karşıya kaldığı bir bakım emeği krizinden söz etmek mümkündür. Katılımcı 5'in "Çocuğumun bakıcısı o dönem işi bıraktı… Kimse çocuğuma bakmadı" anlatısı ile Katılımcı 4'ün bakıma muhtaç yaşlı ebeveynlerine hastalık bulaştırma korkusuyla gidememesi, kriz anlarında bakım sisteminin nasıl felce uğradığını göstermektedir. Gönüllü Atakan'ın (2018) tartıştığı üzere Türkiye'de çocuk ve yaşlı bakımının kurumsallaşmış ve ücretsiz bir kamu hizmeti (kreş, gündüz bakımevi vb.) olarak sunulmaması, bakım yükünü bütünüyle kadınların üzerine ya da kadınlar arası informal dayanışma ağlarına bırakmaktadır. Salgın döneminde bu informal ağların ve ücretli bakıcıların korku nedeniyle geri çekilmesi kadın temizlik personelini çaresiz bırakmış, onları çocuklarını aylarca görememek ya da işi ile ailesi arasında bir tercih yapmak zorunda bırakmıştır.

“Kahraman” Söylemi ve Sembolik Dışlanma

Medyada üretilen sağlık kahramanları imajının temizlik personelini kapsadığını söylemek güçtür. Nitekim görüştüğümüz temizlik personeli de sağlık çalışanları için sıkça kullanılan kahraman söyleminin kendilerini içine almadığı kanısındadır:

“Kahraman diye bizden bahsetmediler. Kahraman olan doktorlardı. Ama asıl işin görünmeyen kısmında hep biz vardık, kahraman olamadık ama.” (Katılımcı 11)

“Kahraman biz değildik, ben bu söyleme katılmıyorum. Kahramana saygı duyulur. Herkes bizden kaçtı, bizi dışladılar. Hastanede çalışıyoruz diye istemediler bizi. Kahramana böyle davranılmaz.” (Katılımcı 3)

“Kahramandık tabii (gülerek). Ama biz değer görmedik.” (Katılımcı 8)

Bu üç ifadenin tonu birbirinden farklı olsa da hepsi aynı noktada buluşmaktadır: Söylemin sembolik içeriği ile katılımcıların gündelik hayatta yaşadıkları birbirini tutmamaktadır. Katılımcı 11’e göre kahraman doktorlardı; işin görünmeyen kısmını yapanlar, yani temizlik ve hijyen emeğini verenler ise bu görünürlüğün dışında kaldı. İnce ve Akbalık’ın (2022, s. 2863) İstanbul’da görüştüğü işçiler de aynı şeyden yakınmış, alkışlananların yalnızca doktorlar ve hemşireler olduğunu söylemiştir. Bu durum temizlik personelindeki değersizlik hissini pekiştirmiştir. Aynı çalışmada Sağlık Bakanlığı’nın ek ödemelerinin temizlik personelini kapsamamasının, görünmezliğin maddi bir kanıtı olarak algılandığı ve ciddi bir adaletsizlik duygusu yarattığı da aktarılmaktadır. Katılımcı 3 ise kahramanlık söyleminin kendisini sorgulamaktadır. Hastanede çalıştığı için insanların kendisinden kaçmasıyla kahraman diye anılması nasıl bağdaşır? Ona göre bağdaşmaz; kahraman denilen kişiye böyle davranılmaz. Katılımcı 8’in gülerek söylediği “kahramandık tabii, ama biz değer görmedik” sözü ise

söylemdeki kabul ile maddi ve duygusal düzeyde değer görmeme arasındaki farkı en açık biçimde ortaya koyar. Kahraman denildiğini bilmektedirler; fakat bunun gündelik hayatta bir karşılığı yoktur.

Bu bulguyu çalışmanın diğer bulgularıyla birlikte düşündüğümüzde, temizlik personelinin pandemide bir tür çifte görünmezlik yaşadığını söyleyebiliriz. Virüsle en yakın temas eden gruplardan biri olarak fiilen ön cephededirler; fakat emekleri kurum içinde amirlerle aralarındaki sınıfsal mesafeyle, toplumsal temsil düzeyinde medyadaki kahraman söyleminin dışında bırakılmakla, aile içinde ise damgalanma ve dışlanmayla görünmez kılınmıştır. Kahraman söyleminin temizlik personeli için telafi edici bir sembolik kazanım olduğunu söylemek mümkün değildir; tam tersine bu söylem, kendilerine layık görülmeyen bir statüyü her seferinde hatırlatmış ve dışlanmışlık hissini daha da pekiştirmiştir.

SONUÇ VE ÖNERİLER

Bu çalışmada Manisa ilinde pandemi hastanesi statüsündeki bir hastanede görev yapan temizlik personelinin COVID-19 sürecinde yaşadıkları ve bu yaşantıların onlarda yarattığı duygu durumları, katılımcıların kendi ifadeleri üzerinden analiz edilmiştir. Bulgular, pandemi döneminde temizlik personelinin kaygı düzeyinde belirgin bir artış olduğunu göstermektedir. Yeni bir virüs türünün yarattığı belirsizlik, hastalık karşısında alınabilecek önlemlere ilişkin netlik eksikliği ve değişen çalışma saatleri ile koşulları bu artışta belirleyici olmuştur. Pandemi döneminde kaygı düzeyini etkileyen unsurlar arasında çalışma koşullarının ve çevresel şartların riskleri azaltacak biçimde düzenlenmesi ile koruyucu ekipman kullanımı önemli bir yer tutmaktadır. Katılımcı ifadeleri bu açıdan değerlendirildiğinde, bireysel mesai yoğunluğu artmış olsa da kurumsal düzeyde çalışma saatlerinin aşırı biçimde genişlememiş olması ve personelin büyük çoğunluğunun koruyucu önlemler

konusunda bilinçli ve sorumlu bir tutum sergilemesi, risklerin azaltılması bakımından olumlu unsurlar olarak değerlendirilebilir.

Bununla birlikte temizlik personelinin pandemi sürecinde hastalanma ve hastalık taşıma korkusuyla, bunlara bağlı olarak da damgalanma ve dışlanmayla yoğun biçimde karşı karşıya kaldığı tespit edilmiştir. Katılımcılar zamanla "virüs bulaştıran" damgasını içselleştirmiş, bu süreçte ailelerinden uzak kalmış ve aile içi dinamiklerin değiştiğini bizzat deneyimlemiştir. Bakıma muhtaç aile üyelerinin bakımı konusunda çaresiz kalan temizlik personeli, virüs bulaştıran damgası nedeniyle sosyal çevresi tarafından dışlanmış ve yalnız bırakılmıştır. Pandemi koşulları temizlik personelinin izin kullanımı ve çalışma saatleri üzerindeki özerkliğini önemli ölçüde kısıtlamış, çalışanlar hem bireysel haklarını kullanamamış hem de değişen koşullara itiraz edememiştir ki bu durum ek bir stres kaynağı olmuştur. Çalışma koşullarındaki değişim, iş yükünün artması ve çalışan sayısının azalması tükenmişlik düzeyini yükseltmiştir. Son olarak temizlik personeli, medyada sağlık çalışanları için kullanılan "kahraman" söyleminin kendilerini kapsamadığını düşünmekte ve bunu sınıf ve statü farkına bağlamaktadır. Bu algının da tükenmişlik düzeyini etkileyen unsurlardan biri olduğu söylenebilir.

Sonuç olarak COVID-19 pandemisi, kısa sürede tüm dünyayı etkisi altına alan küresel bir kriz olarak değerlendirilmektedir. Vance ve arkadaşlarının (2022, s. 5) ifadesiyle bu dönemde temizlik personeline artık yalnızca temizlikçi gözüyle bakılmamış; onlar hasta bakım ekibinin bir parçası, hatta mikrop avcısı olarak yeniden tanımlanmıştır. Temizlik personeli bu küresel kriz içinde virüslü hasta ve ortamla en yakın temas kuran grup olarak, hastanelerdeki fiziksel ve psikolojik baskı altında hijyen ortamını sağlayabilmek için büyük bir mücadele vermiştir. Mesleği gereği zaten riskli koşullarda çalışan temizlik personelinin enfekte olma riski pandemiyle birlikte daha da artmıştır. Uzun çalışma saatleri, psikolojik sorunlar, yorgunluk, mesleki tükenmişlik ve toplumsal

damgalanma ile karşı karşıya kalan bu meslek grubu süreç içinde giderek dezavantajlı bir konuma gelmiştir.

COVID-19 pandemi döneminde savunmasız kalan temizlik personelinin hem hastalık etkeniyle karşılaşma riskinin azaltılması hem de sağlık hizmeti verilen alanlarda bu riski artıracak tehlike kaynaklarına karşı korunması için gerekli önlemlerin alınması gerektiği açıktır. Buna göre gelecekteki sağlık krizlerine hazırlıklı olmak için şu öneriler sıralanabilir:

- Aşırı çalışmayı önlemek amacıyla temizlik personelinin görev tanımları netleştirilmeli, çalışma saatleri makul düzeyde tutulmalı ve esnek çalışma saatleri uygulamaya konulmalıdır.
- Kurumlar ve işverenler tarafından, temizlik personelinin sağlığını koruyacak uygun kişisel koruyucu ekipmanların temini sürekli ve kesintisiz biçimde sağlanmalıdır.
- Temizlik personeline enfeksiyonun önlenmesi ve kontrolü ile iş sağlığı ve güvenliği konularında düzenli eğitimler verilmelidir.
- Olası bir pandemi durumuna hazırlıklı olmak amacıyla, bu süreçte yaşanan olumsuz deneyimlerden ders çıkarılarak kurumsal afet ve kriz yönetim planları oluşturulmalıdır.
- Temizlik personelinin maruz kaldığı ikincil travma ve damgalanma ile başa çıkabilmesi için kurumsal psikolojik danışmanlık hizmetleri sunulmalıdır.
- Temizlik personelinin fiziksel ve psikolojik stresle baş etmesine yardımcı olacak psikolojik destek/müdahale planları uygulamaya konulmalıdır.

Not: Bu çalışmanın hazırlanması sürecinde, cümle yapısını ve anlaşılırlığını iyileştirmek ve dil düzenlemesi yapmak Google Gemini (1.5 Pro) ve Claude (Anthropic) kullanılmıştır. Bu yapay zeka araçları yalnızca dilsel iyileştirme ve teknik biçimlendirme amacıyla kullanılmış olup; araştırma fikrinin kavramsallaştırılması, hipotezlerin oluşturulması, veri toplama, veri analizi veya bulguların yorumlanması süreçlerinde yer almamıştır. Yapay zeka tarafından üretilen tüm çıktılar yazarlar tarafından dikkatle incelenmiş ve doğrulanmıştır. Tüm akademik içerik, analiz ve bilimsel yorumların sorumluluğu tamamen yazarlara aittir.

Kaynakça

Aslan, G. (2020). İşgücü Piyasası Durumu, İstihdam ve maddi yoksunluğun algılanan sağlık üzerine etkileri. *Çalışma İlişkileri Dergisi*, 11(1), 53-68.

Aslan, G. (2022). Krizler çağında yoksulluk: sosyal transferlerin önemi ve etkinliği. *Sosyal Politika Çalışmaları Dergisi*, 22(54), 169-195.

Aslan, Y. (2024). Covid-19'un hastane çalışanları ve iş günü kayıpları üzerindeki etkisinin değerlendirilmesi. *Başkent Üniversitesi Sağlık Bilimleri Fakültesi Dergisi*, 9(2), 189-205.

Bayat, D. & Polat Olca, S. (2023). Covid 19 pandemisinin hemşirelerin psikolojik sağlamlık anksiyete ve depresyon düzeylerine etkisi. *Sağlık Akademisyenleri Dergisi*, 10(1), 146-154. https://doi.org/10.52880/sagakaderg.1201781

Bourgeault, I. L., Maier, C. B., Dieleman, M., Ball, J., MacKenzie, A., Nancarrow, S., Nigenda, G. & Sidat, M. (2020). The Covid- 19 pandemic presents an opportunity to develop more sustainable health workforces. *Human Resources for Health*, 18 (1), 83.

Braun, V. & Clarke, V. (2006). Using thematic analysis in psychology. *Qualitative Research in Psychology*, *3*(2), 77-101.

Daye, M., Cihan, F.G., Durduran, Y. (2020). Evaluation of skin problems and dermatology life quality index in health care workers who use personal protection measures during COVID-19 pandemic. *Dermatologic Therapy*. 33: 14346. https://doi.org/10.1111/dth.14346

Dias, I., Lopes, A., Azevedo, J., Maia, A. N. & Baptista, J. S. (2022). Cleaning in times of pandemic: perceptions of COVID-19

risks among workers in facility services. *SocialSciences,* 11: 276. https:// doi.org/10.3390/socsci11070276

Ebrahimian, A. & Rahbar, A. (2023). The roles of hospital cleaning staff in the care of ınfectious patients and social health during the ınfectious diseases disasters: a qualitative content analysis study. *Research Square*. https://doi.org/10.21203/rs.3.rs-2526004/v1

Ergur, G. A., Çobanoğlu, C., Nuhoğlu, Ş., Eryıldız, N., Şengül, M., Çetin, N. & Bostan, P. (2020). *Ateş ve İhanet* (A. Ergur, Ed., 1. Basım). İstanbul: Raskolnikov Kitap.

Ergur, A. (2022). *Koronograf: Covid-19 Döneminde Gündelik Hayat Araştırmaları*. İstanbul: Raskolnikov Kitap.

Ertem, M. (2020). COVID-19 pandemisi ve sosyal damgalama. *İzmir Kâtip Çelebi Üniversitesi Sağlık Bilimleri Fakültesi Dergisi*, 5 (2), 135-138.

Eyitmiş, A. M. & Yıldırım, A. (2022). Sağlık çalışanlarının çalışma yaşam kalitesinin covid-19'a bağlı hastalık kaygısı, iş stresi ve iş tatmini çerçevesinde incelenmesi: Alternatif model analizleri. *Vizyoner Dergi*, 13 (35), 714-730. https://doi.org/10.21076/vizyoner.1011440

Franklin, P. & Gkiouleka, A. (2021). A scoping review of psychosocial risks to health workers during the covid-19 pandemic. *International Journal of Environmental Research and Public Health*, 18 (5), 2453.

Gogoi, M., Qureshi, I., Chaloner, J., Al-Oraibi, A., Reilly, H., Wobi, F., ... & Pareek, M. (2024). Discrimination, disadvantage and disempowerment during COVID-19: A qualitative intrasectional analysis of the lived experiences of an ethnically

diverse healthcare workforce in the United Kingdom. *International Journal for Equity in Health*, 23, 105.

Gönüllü Atakan, A. (2018). Toplumsal cinsiyet eşitliği ve bakım emeği. *Manisa Celal Bayar Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, 16(3), 125-136.

Gönüllü Atakan, A. (2022). Feminist perspektiften klasik tabakalaşma teorilerine bakış. *Manisa Celal Bayar Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi,* 20(Özel Sayı), 161-170.

Gülcan, S. (2021). *Covid-19 Pandemisinde Kadın Sağlık Çalışanlarının Tükenmişlik Düzeyleri* (Yüksek Lisans Tezi). Avrasya Üniversitesi Sağlık Bilimleri Enstitüsü, Trabzon.

Haroon, R., Naeem, A., Sajjad, P. F. & Uzmi, Z. A. (2024). On the frontline during the COVID-19 pandemic: gender ınequality and experiences of healthcare workers in Pakistan. *ACM Journal on Computing and Sustainable Societies*, 2 (1), 8.

Hu, D., Kong, Y., Li, W., Han, Q., Zhang, X., Zhu, L. X., Wan, S. W., Liu, Z., Shen, Q., Yang, J., He, H. G. & Zhu, J. (2020). Frontline nurses' burnout, anxiety, depression, and fear statuses and their associated factors during the COVID-19 outbreak in Wuhan, Chinas. A large-scale cross-sectional study. *EClinicalMedicine*, 100424, 1-10.

İnce, D., Akbalık, S. (2022). Hastanelerinde temizlik işçilerinin çalışma koşulları ve covid-19 pandemi sürecindeki deneyimleri: İstanbul örneği. *Çalışma ve Toplum*, 4 (75), 2839-2874.

Kaleci, E., (2021). Pandemi sürecinde sağlık çalışanları. İçinde *Pandemi Sürecinde Dezavantajlı Gruplar*. (Ed.: Başaran, E. & Alkın, R. C.) Konya: Neü Yayınları.

Karasu, F. & Öztürk Çopur, E. (2020). COVID-19 vakaları artarken salgının ön safındaki bir yoğun bakım hemşiresi: Cephede duran kahramanlar. *Yoğun Bakım Hemşireliği Dergisi*, 24 (1), 11-14.

Kavas, B. N. & Develi, A. (2020). Çalışma yaşamındaki sorunlar bağlamında covid-19 pandemisinin kadın sağlık çalışanları üzerindeki etkisi. *Uluslararası Anadolu Sosyal Bilimler Dergisi*, 4 (2), 84-112.

Kearsley, S.L., Walker, L., Bravington, A. & Johnson, M. J. (2024). Ancillary hospital workers experience during COVID-19: systematic review and narrative synthesis. *BMJ Supportive & Palliative Care.* 14, 1635-1648.

Labrague, L. J. & de los Santos, J. A. (2020). COVID-19 anxiety among front-line nurses: Predictive role of organisational support, personal resilience and social support. *Journal of Nursing Management*, *28* (7), 1653–1661. https://doi.org/10.1111/jonm.13121

Morgan, R., Tan, H. L., Oveisi, N., Memmott, C., Korzuchowski, A., Hawkins, K. & Smith, J. (2022). Women healthcare workers' experiences during COVID-19 and other crises: A scoping review. *International Journal of Nursing Studies Advances*, 4, 100066.

Morgantini, L. A., Naha, U., Wang, H., Francavilla, S., Acar, Ö., Flores, J. M., vd. (2020). Factors contributing to healthcare professional burnout during the COVID-19 pandemic: A rapid turnaround global survey. *PLoS ONE*, *15* (9), 0238217. https://doi.org/10.1371/journal.pone.0238217

Mutlu, B. (2022). *Pandemi Sürecinde Yoğun Bakım Ünitelerindeki Sağlık Çalışanlarının Koronavirüs Korkusunun Tükenmişliğe Etkisi* (Yüksek Lisans Tezi). Trakya Üniversitesi, Edirne.

Özbezek, B. D., Paksoy, H. M. & Çopuroğlu, F. (2021). Covid-19 pandemi döneminde sağlık çalışanlarının sosyal destek algılarının tükenmişlik düzeyine etkisi. *IBAD Sosyal Bilimler Dergisi*, (11), 413-434.

Özer, A. (2020). *Pandeminin Sosyolojisi*. Ankara: Sınırsız Kitap Yayın.

Penfold, R. & Magee, L. (2020). Gender balance in an unprecedented time. *Future Healthcare Journal*, 7 (3), 212–213.

Rivera-Núñez, Z., Jimenez, M. E., Crabtree, B. F., Hill, D., Pellerano, M. B., Devance, D., ... & Hudson, S. V. (2022). Experiences of Black and Latinx health care workers in support roles during the COVID-19 pandemic: A qualitative study. *PLoS ONE*, 17(1), 0262606.

Smallwood, N., Harrex, W., Rees, M., Willis, K. & Bennett, C. M. (2022). COVID-19 infection and the broader impacts of the pandemic on healthcare workers. *Respirology*, 27, 411- 426.

Tuna, M. (2021). Pandeminin sosyolojisi. *Sosyoloji Araştırmaları Dergisi*, 24 (2), 320-348.

Türkili, S. & Erdoğan Aktürk, B. (2021). Dünden bugüne pandemiler, İçinde *Covıd-19 Sürecinden Yansımalarla Psikiyatri Penceresinden Pandemi*, (Ed.: Tot Acar, Ş. & Türkili, S.) Ankara: Akademisyen Kitabevi.

Vance, N., Ackerman-Barger, K., Murray-García, J. & Cothran, F. A. (2022). “More than just cleaning”: A qualitative descriptive study of hospital cleaning staff as patient caregivers. *International Journal of Nursing Studies Advances*, 4, 100097.

Xiang Ng, Q., Koh, N. Y. K., Xin, X., Zainal, H., Tan, J. T., Thumboo, J. & Fong, K. Y. (2023). Experiences of

environmental services workers in a tertiary hospital in Asia during the COVID-19 pandemic: A qualitative study. *Frontiers in Public Health*, 11, 1178054.

Yalçın, G., Sayınbatur, B., Karay, E. & Karakaş, M. (2020). Psychological stress of healthcare workers caused by the COVID-19 pandemic. *Dicle Tıp Dergisi*, 47 (3), 525-541. https://doi.org/10.5798/dicletip.799626

Yalçınkaya, S. (2021). *Covid-19 Sürecinin Sağlık Çalışanlarındaki Damgalanma ve Sosyal Dışlanmaya Etkisi* (Yüksek Lisans Tezi). Nişantaşı Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul.

Yentur, Z., Teke, A. & Öncel, H. U. (2023). Sağlık çalışanlarının COVID-19 pandemisi döneminde iş verimliliği düzeylerinin incelenmesi. *Sağlık Akademisyenleri Dergisi*, 10 (1), 8-18. https://doi.org/10.52880/sagakaderg.1158460

Yıldırım, S. (2020). Salgınların sosyal-psikolojik görünümü: Covid-19 (koronavirüs) pandemi örneği. *Electronic Turkish Studies*, 15(4), 1331-1351.

Yılmaz, R. (2022). Covid-19 pandemi sürecinin fabrika işçilerine ve çalışma koşullarına etkileri üzerine bir inceleme: Tekstil sektöründe bir alan araştırması. *Ejovoc (Electronic Journal of Vocational Colleges)*, 12 (2), 1-24. https://doi.org/10.17339/ejovoc.1190993*)*.

Youssef, D., Abou-Abass, L. & Hassan, H. (2023). Unveiling the unknown: First comprehensive assessment of the knowledge, attitudes and practices of hospital cleaning services staff regarding COVID-19 in Lebanon during the pandemic. *Archives of Public Health*, 81, 134.

Zerden, L. d. S., Richman, E. L., Lombardi, B. & Forte, A. B. (2022). Frontline, essential, and ınvisible: The needs of low-wage workers in hospital settings during COVID-19. *Journal of Occupational and Environmental Medicine,* 70 (11), 509-514.

BÖLÜM 4

Modern Sosyolojik Perspektifte Güvenin Kuramsal Analizi ve Sistemik Dönüşümü

Musaye KONAK ÖZÇELİK

Yazar Bilgisi:

Dr. Öğr. Üyesi Musaye Konak Özçelik, lisans, yüksek lisans ve doktora eğitimini İnönü Üniversitesi Sosyoloji Bölümü'nde tamamlamıştır. Hâlen Mardin Artuklu Üniversitesi Savur Meslek Yüksekokulu'nda öğretim üyesi olarak görev yapmaktadır. Akademik çalışmaları aile sosyolojisi, toplumsal cinsiyet, kadın çalışmaları, göç, sosyal politika, engellilik çalışmaları ve dezavantajlı gruplar üzerine yoğunlaşmaktadır. Bu alanlarda ulusal ve uluslararası dergilerde yayımlanmış makaleleri, kitap bölümleri ve bilimsel toplantılarda sunulmuş bildirileri bulunmaktadır. Araştırmalarında özellikle aile kurumunun dönüşümü, kadınların sosyoekonomik güçlenmesi, toplumsal eşitsizlikler ve göç süreçlerinin sosyal etkileri üzerinde durmaktadır.-0001-6334-3180

Giriş

Güven, bireylerin gündelik yaşam pratiklerinden toplumsal kurumların işleyişine kadar uzanan geniş bir etki alanına sahip olan

temel toplumsal olgulardan biridir. Toplumsal ilişkilerin kurulması, sürdürülmesi ve yeniden üretilmesi büyük ölçüde güvene dayanmaktadır. Bireylerin birbirlerine, içinde yaşadıkları topluma ve toplumsal kurumlara duydukları güven, sosyal düzenin devamlılığını sağlayan en önemli mekanizmalardan biri olarak kabul edilmektedir. Bu yönüyle güven, yalnızca kişiler arası ilişkileri düzenleyen psikolojik bir eğilim değil; aynı zamanda toplumsal bütünleşmeyi, kurumsal meşruiyeti, ekonomik iş birliğini ve siyasal istikrarı mümkün kılan temel bir sosyal sermaye unsurudur.

Modernleşme süreciyle birlikte toplumsal yapının giderek daha karmaşık hâle gelmesi, küreselleşme, dijitalleşme, uzmanlaşma ve teknolojik gelişmeler güven ilişkilerinin niteliğinde önemli dönüşümlere yol açmıştır. Geleneksel toplumlarda güven büyük ölçüde aile, akrabalık ve yüz yüze ilişkiler üzerinden şekillenirken, modern toplumlarda bireyler yaşamlarını giderek daha fazla kurumsal yapılara, uzman sistemlerine ve soyut mekanizmalara duydukları güven temelinde sürdürmektedir. Bununla birlikte modernitenin beraberinde getirdiği riskler, belirsizlikler ve küresel krizler güvenin önemini daha da artırmış; güven, modern toplumun sürdürülebilirliği açısından stratejik bir unsur hâline gelmiştir.

Güven olgusu, sahip olduğu çok boyutlu yapı nedeniyle sosyoloji, psikoloji, siyaset bilimi, ekonomi ve yönetim bilimleri başta olmak üzere birçok disiplin tarafından farklı kuramsal çerçeveler içerisinde ele alınmaktadır. Ancak özellikle sosyolojik

perspektif, güveni bireysel bir özellikten ziyade toplumsal düzenin oluşumu, kurumların işleyişi ve sosyal sistemlerin devamlılığı açısından açıklaması bakımından ayrı bir öneme sahiptir. Thomas Hobbes'un toplumsal düzen ve güvenlik anlayışı, Niklas Luhmann'ın sosyal sistemler kuramı, Anthony Giddens'ın modernlik ve soyut sistemler yaklaşımı, Ulrich Beck'in risk toplumu kuramı ile Francis Fukuyama'nın sosyal sermaye anlayışı, güvenin modern toplumdaki dönüşümünü anlamaya önemli katkılar sunmaktadır.

Bu bölümün amacı, güven kavramını modern sosyolojik kuramlar ışığında çok boyutlu biçimde incelemek ve güvenin toplumsal sistemlerin işleyişindeki rolünü ortaya koymaktır. Bu doğrultuda öncelikle güven kavramının disiplinlerarası niteliği ve sosyolojik temelleri ele alınmakta; ardından sosyal sistem teorisi çerçevesinde güvenin işlevleri değerlendirilmektedir. Devamında modernleşme sürecinin güven ilişkileri üzerindeki etkileri, risk toplumu yaklaşımı bağlamında kurumsal güven ve uzman sistemleri tartışılmakta; son olarak modern toplumda yaygınlaşan güvensizlik olgusu ile güvenin yeniden merkezîleşme süreci kuramsal bir perspektifle analiz edilmektedir. Böylece güvenin, modern toplumun artan karmaşıklığı ve belirsizlikleri karşısında toplumsal düzeni mümkün kılan temel mekanizmalardan biri olduğu ortaya konulmuştur.

Güven Kavramının Disiplinlerarası Mahiyeti ve Tanımsal Çeşitlilik

Güven, bireysel ilişkilerden toplumsal kurumlara kadar uzanan geniş bir etki alanına sahip olması nedeniyle sosyal bilimlerin temel kavramlarından biri olarak kabul edilmektedir. Özellikle modern toplumlarda bireyler arası ilişkilerin sürdürülmesi, toplumsal düzenin korunması ve kurumsal yapıların işleyişinin devam ettirilmesinde güven merkezi bir işleve sahiptir. Bu nedenle güven olgusu sosyoloji, psikoloji, siyaset bilimi, ekonomi, yönetim bilimleri ve sosyal psikoloji gibi birçok disiplin tarafından farklı kuramsal çerçeveler içerisinde ele alınmış ve açıklanmaya çalışılmıştır. Disiplinlerin konuya farklı bakış açılarıyla yaklaşmaları ise güven kavramına ilişkin ortak ve evrensel bir tanımın geliştirilmesini güçleştirmiştir.

Güven üzerine gerçekleştirilen kuramsal çalışmalar incelendiğinde, siyaset bilimi alanında Francis Fukuyama'nın *Güven: Sosyal Erdemler ve Refahın Yaratılması* adlı eserinin, sosyoloji alanında ise Anthony Giddens'ın *Modernliğin Sonuçları*, *Elimizden Kaçıp Giden Dünya* ve *Modernite ve Bireysel Kimlik* isimli çalışmalarının temel başvuru kaynakları arasında yer aldığı görülmektedir. Bunun yanında Mark Granovetter'in *The Strength of Weak Ties* adlı çalışması ile Niklas Luhmann'ın *Trust and Power* ve *Familiarity, Confidence, Trust: Problems and Alternatives* başlıklı eserleri de güven kuramının gelişimine önemli katkılar sağlamıştır. Söz konusu çalışmalar, güvenin yalnızca bireysel bir tutum olmadığını; aynı zamanda toplumsal yapıların işleyişini belirleyen temel mekanizmalardan biri olduğunu ortaya koymaktadır.

Literatürde güvene ilişkin farklı tanımların bulunmasının temel nedenlerinden biri, araştırmacıların benimsedikleri kuramsal yaklaşımlar ile disiplinler arası bakış açılarının birbirinden farklı olmasıdır. Gambetta'ya (1990) göre güven, araştırmacının ele aldığı toplumsal olguya ve kullandığı kuramsal perspektife bağlı olarak farklı biçimlerde anlam kazanmaktadır. Bu nedenle güven, tek bir disiplinin sınırları içerisinde açıklanabilecek dar kapsamlı bir kavram olmaktan ziyade, çok boyutlu ve disiplinler arası bir araştırma alanı niteliği taşımaktadır.

İnsanlık tarihi kadar eski bir olgu olan güven, bireylerin günlük yaşamlarını sürdürebilmeleri ve toplumsal ilişkilerini sağlıklı biçimde kurabilmeleri açısından vazgeçilmez bir öneme sahiptir. Güven üzerine yapılan ilk sistematik çalışmalar psikoloji alanında ortaya çıkmış, daha sonraki süreçte sosyoloji, ekonomi, siyaset bilimi, sosyal psikoloji ve pazarlama gibi birçok disiplin tarafından farklı yönleriyle incelenmiştir. Bu durum, güven kavramının zaman içerisinde yalnızca bireysel özellikleri açıklayan bir kavram olmaktan çıkarak toplumsal ilişkileri, örgütleri, kurumları ve sosyal sistemleri açıklayan temel kavramlardan biri hâline gelmesini sağlamıştır.

Psikoloji disiplini güveni, bireyin kişilik gelişiminin temel bileşenlerinden biri olarak değerlendirmektedir. Bu yaklaşıma göre güven duygusunun temelleri yaşamın ilk yıllarında atılmakta ve bireyin ilerleyen dönemlerde kuracağı sosyal ilişkilerin niteliğini

belirlemektedir. Çocuğun güvenli bir aile ortamında büyümesi, temel gereksinimlerinin karşılanması ve bakım veren kişiyle güvene dayalı bir ilişki geliştirmesi, sağlıklı kişilik gelişiminin en önemli koşulları arasında kabul edilmektedir. Çocuk, bakım veren kişiye duyduğu güven sayesinde çevresini keşfetmekte, yeni deneyimler kazanmakta ve sosyal yaşam içerisinde gerekli psikolojik yeterlilikleri geliştirmektedir (Güneş, 2014, s. 27).

Bağlanma kuramının öncülerinden John Bowlby de güvenin oluşumunda erken çocukluk deneyimlerinin belirleyici rolüne dikkat çekmektedir. Bowlby'ye göre anne ile çocuk arasında kurulan güvenli bağlanma ilişkisi, bireyin sağlıklı psikolojik gelişiminin temelini oluştururken; güvensiz bağlanma biçimleri ilerleyen yaşam dönemlerinde kaygı, güvensizlik ve çeşitli kişilik sorunlarının ortaya çıkmasına zemin hazırlayabilmektedir (Bowlby, 2012, s. 449). Dolayısıyla güven, yalnızca öğrenilen bir davranış değil, aynı zamanda bireyin yaşam boyu sürdüreceği sosyal ilişkilerin niteliğini belirleyen temel psikolojik kaynaklardan biri olarak değerlendirilmektedir.

Bu yaklaşım doğrultusunda güvenli bağlanma geliştiren bireylerin aile ve arkadaş çevresiyle daha sağlıklı ilişkiler kurdukları hem kendilerine hem de çevrelerindeki insanlara daha fazla güvendikleri ve sosyal yaşama daha kolay uyum sağladıkları görülmektedir. Buna karşılık güvensiz bağlanmaya sahip bireyler, yakın ilişkiler geliştirmekte güçlük çekmekte, başkalarına

güvenmekte zorlanmakta ve sosyal etkileşimlerde daha fazla problem yaşayabilmektedir. Ayrıca bu bireylerin duygularını düzenleme konusunda daha fazla güçlük yaşadıkları ve stres karşısında daha kırılgan oldukları ifade edilmektedir (Tüzün, 2006, s. 26).

Sosyolojik Olarak Güven ve Güven Sağlayan Unsurlar

Güven olgusu, sosyal bilimlerde uzun yıllardır farklı disiplinler tarafından incelenmesine rağmen, sosyolojik açıdan üzerinde uzlaşı sağlanmış tek ve evrensel bir açıklamaya sahip değildir. Psikoloji, siyaset bilimi, ekonomi ve sosyoloji gibi disiplinler güveni kendi kuramsal çerçeveleri doğrultusunda ele almış; bu nedenle güvenin kaynağı, oluşumu ve işlevine ilişkin farklı değerlendirmeler ortaya çıkmıştır. Psikoloji güveni daha çok bireyin kişilik gelişimi ve psikolojik süreçleri bağlamında açıklarken (Güneş, 2014, s. 27), siyaset bilimi güveni siyasal kurumlara, yöneticilere ve politik sistemlere yönelik tutumlar üzerinden değerlendirmektedir (Can, 2015, s. 70). Sosyoloji ise güveni bireysel bir duygu olmanın ötesinde, toplumsal yaşamın sürekliliğini sağlayan temel mekanizmalardan biri olarak ele almaktadır (Baltaş, 2008, s. 57). Bu nedenle çalışmada güven olgusu öncelikle sosyolojik perspektif çerçevesinde değerlendirilmektedir.

Sosyolojik açıdan bakıldığında güven, toplumsal düzenin kurulması, korunması ve devam ettirilmesinde merkezi bir işleve sahiptir. İnsan, yaşamını sürdürebilmek ve varlığını güvence altına

alabilmek amacıyla diğer insanlarla ilişki kurmak zorundadır. Bu durum güveni yalnızca bireysel bir tercih olmaktan çıkararak toplumsal yaşamın vazgeçilmez koşullarından biri hâline getirmektedir. Bireylerin, grupların ve kurumların öncelikli amacı varlıklarını sürdürebilecekleri güvenli bir ortam oluşturmaktır. Güven duygusunun bulunduğu toplumlarda iş birliği, dayanışma, üretkenlik ve toplumsal gelişme daha kolay gerçekleşirken, güvensizliğin egemen olduğu ortamlarda çatışma, belirsizlik ve toplumsal çözülme eğilimleri güç kazanmaktadır. Bu nedenle güven, toplumsal gelişmenin ön koşullarından biri olarak değerlendirilmektedir.

Güvenin toplumsal yaşamdaki önemini sistematik biçimde ele alan düşünürlerden biri Thomas Hobbes'tur. Hobbes, insanların doğa durumunda bedensel ve zihinsel yetenekler bakımından birbirlerine büyük ölçüde eşit olduklarını ileri sürmektedir. Ona göre bu eşitlik, bireylerin aynı amaçlara yönelmelerine ve birbirlerini tehdit olarak görmelerine yol açmaktadır. Böylece insanlar arasında güvensizlik ortaya çıkmakta, güvensizlik ise rekabeti, çatışmayı ve sonunda savaşı doğurmaktadır. Birey, kendisini tehdit eden güçleri ortadan kaldırabilecek yeterli güvenceye sahip oluncaya kadar diğer bireyler üzerinde egemenlik kurmaya çalışmaktadır. Hobbes'a göre bu davranış, bireyin varlığını koruma çabasının doğal bir sonucudur (Kızılçelik, 2011, s. 227).

Hobbes'un ünlü üzeltmeniz gerekiyor. Çünkü Hobbes'un ünlü sözü "İnsan insanın kurdudur (Homo homini lupus)" yaklaşımı da güvenin toplumsal yaşam açısından neden vazgeçilmez olduğunu ortaya koymaktadır. Ona göre ortak bir siyasal otoritenin bulunmadığı doğa durumunda adalet, hukuk ve ahlaktan söz etmek mümkün değildir. Çünkü yasa ancak ortak bir gücün varlığıyla anlam kazanmakta; ortak otoritenin bulunmadığı yerde ise bireyler kendi güvenliklerini sağlamak amacıyla güç kullanmayı meşru görmektedirler. Bu nedenle cebir ve hile savaş ortamının temel araçları hâline gelirken, adalet ve adaletsizlik gibi kavramlar toplumsal yaşamın kurulmasıyla birlikte ortaya çıkmaktadır (Hobbes, 2014, s. 96).

Bu yaklaşım, güvenin yalnızca bireysel psikolojiyi ilgilendiren bir olgu olmadığını, aynı zamanda toplumsal düzenin temelini oluşturduğunu göstermektedir. İnsanların bir arada yaşayabilmeleri, ortak kurallar geliştirebilmeleri ve toplumsal kurumlar oluşturabilmeleri ancak karşılıklı güven ilişkileri sayesinde mümkün olabilmektedir. Güvenin bulunmadığı koşullarda bireyler ortak yaşam kurmak yerine sürekli kendilerini korumaya yönelmekte, bu durum ise toplumsal bütünleşmeyi zayıflatmaktadır. Dolayısıyla güven, toplumu meydana getiren bireyleri ortak amaçlar doğrultusunda bir araya getiren temel toplumsal bağlardan biridir.

Hobbes'un mutluluk anlayışı da güven kavramıyla doğrudan ilişkilidir. Hobbes'a göre insanın amacı yalnızca mevcut ihtiyaçlarını

karşılamak değildir. Asıl amaç, gelecekte ortaya çıkabilecek ihtiyaçların da güvence altına alınmasıdır. Bu nedenle insanlar yalnızca bugünkü refahlarını değil, gelecekte sahip olacakları yaşam koşullarını da koruyacak mekanizmalar geliştirmeye çalışmaktadırlar. Güvenlik ihtiyacı tam da bu noktada ortaya çıkmaktadır. İnsanların ekonomik, siyasal ve toplumsal alanlarda geliştirdikleri birçok davranışın temelinde geleceğe ilişkin güvence arayışı bulunmaktadır (Hobbes, 2014, s. 81).

Hobbes'un "insan insanın kurdudur" (homo homini lupus) şeklindeki yaklaşımı da bireyin güvenlik arayışının toplumsal ilişkiler üzerindeki etkisini açık biçimde ortaya koymaktadır. İnsan, kendi varlığını koruyabilmek amacıyla zaman zaman diğer bireyleri tehdit olarak algılayabilmekte ve onları etkisiz hâle getirmeye yönelebilmektedir. İsteklerin ve kaynaklara yönelik rekabetin artması, bireyler arasındaki çatışmaları da artırmaktadır. Bu nedenle güven yalnızca bireysel huzurun değil, aynı zamanda toplumsal düzenin de temel belirleyicilerinden biri olarak değerlendirilmektedir.

Sosyal Sistem Teorisi ve Güven

Sistem teorisi, Ludwig von Bertalanffy ve W. Ross Ashby tarafından 1968 yılında ortaya konulmuş; temelleri ise 1940'lı yıllardan itibaren biyoloji, fizik ve mühendislik gibi doğa

bilimlerinde geliştirilen çalışmalara dayanmaktadır. Başlangıçta doğa bilimlerine ait bir paradigma olarak şekillenen sistem teorisi, zamanla sosyoloji, felsefe, siyaset bilimi ve örgüt kuramı başta olmak üzere sosyal bilimlerin birçok alanını da etkilemiştir (Herting, 2007, s. 3).

Genel Sistem Teorisi, birbirini izleyen iki önemli paradigma değişiminin ürünüdür. Bunlardan ilki, Von Bertalanffy'nin parça-bütün ilişkisine dayalı klasik metafizik yaklaşımı terk ederek bunun yerine sistem ve çevre ayrımını merkeze almasıdır. İkinci değişim ise sistemlerin kendi kendini yeniden üretebilen yapılar olarak tanımlanmasıyla gerçekleşmiştir. Böylece sistem kuramı yalnızca biyolojik organizmaları açıklayan bir model olmaktan çıkarak ekonomi, siyaset bilimi, toplum bilimi, uluslararası ilişkiler, psikoloji, pedagoji, tıp ve astronomi gibi farklı disiplinlerde kullanılan genel bir paradigma hâline gelmiştir. Bu gelişim sürecinde Talcott Parsons'ın geliştirdiği Yapısal-İşlevsel Sistem Kuramı sosyal bilimlerde önemli bir dönüm noktası olmuş, daha sonra Niklas Luhmann tarafından işlevsel-yapısal yaklaşım doğrultusunda yeniden yorumlanmıştır (Yoldaş, 2007, s. 47).

Luhmann, sosyal sistemleri etkileşim sistemleri, örgüt sistemleri ve fonksiyon sistemleri olmak üzere üç temel kategoriye ayırmaktadır. Fonksiyon sistemleri ise siyaset, hukuk, ekonomi, eğitim, bilim ve sanat gibi toplumsal alanlardan oluşmaktadır. Luhmann'a göre sosyal sistemlerin temel problemi varlıklarını

sürdürebilmeleridir. Bu nedenle sosyal sistemler işlevsel analiz yöntemiyle incelenmelidir. İşlevsel analiz, sosyal sistemlerin sürekliliğini sağlayan iletişim biçimlerini, davranış beklentilerini, normları ve sembolleri açıklamaya yönelmektedir.

Luhmann'ın yaklaşımında sosyal sistem, sistem ile çevre arasındaki ayrım üzerine kurulu, öz referanslı ve öz üretimli bir yapı olarak tanımlanmaktadır. Sosyal sistemlerin temel unsuru insan ya da bireysel eylemler değil, iletişimdir. Dolayısıyla toplum, bireylerin toplamından değil, iletişim süreçlerinden oluşmaktadır. Bu nedenle tek bir sosyal sistemden değil, farklı işlevlere sahip çok sayıda sosyal sistemden söz etmek mümkündür (Yoldaş, 2007, s. 51). Bu sistemlerin kendi içindeki işleyişi ve birbirleriyle kurdukları ilişkilerin sürdürülebilmesi ise büyük ölçüde güven unsuruna bağlıdır.

İnsan, doğduğu andan itibaren aile, eğitim kurumu, din, ekonomi, siyaset, çalışma hayatı ve sivil toplum gibi çok sayıda örgütsel yapının içerisinde yer almaktadır. Bu yapıların her biri kendi içinde bağımsız bir sistem oluştururken aynı zamanda daha üst düzeydeki sistemlerin de alt sistemleri niteliğindedir. Örneğin siyasal sistem; siyasi partiler, parlamento ve hükümet gibi alt sistemlerden oluşurken, ekonomik sistem ise şirketler, sektörler ve piyasa aktörlerini bünyesinde barındırmaktadır. Bunun yanında bütün bu sistemler toplumsal sistemin, toplumsal sistem ise uluslararası sistemin bir parçasını oluşturmaktadır (Oktay, 2000, s.

89). Alt sistemler arasındaki ilişkinin sürdürülebilirliği ise güvene dayanmaktadır. Güvenin zayıflaması, sistemler arasındaki koordinasyonu ve işleyişi de olumsuz etkilemektedir.

Sosyal sistemlerde güvenin temelini, toplum tarafından kabul edilen yazılı kurallar ile bu kuralları uygulayan kurumların tutarlı ve adil biçimde hareket etmesi oluşturmaktadır. Bireylerin sisteme duyduğu güven, haklarının hukuki düzenlemeler tarafından korunacağına ilişkin inançlarından beslenmektedir. Sistemin adalet ilkesine uygun biçimde işlemesi kadar, kuralları uygulayan kurum ve yöneticilerin tutumu da güven düzeyini doğrudan etkilemektedir. Ayrıca bireylerin alt sistemlere yönelik güvenleri, genel sisteme duydukları güveni de belirlemektedir. Örneğin eğitim kurumlarına, okul yöneticilerine veya millî eğitim teşkilatına duyulan güven, eğitim sistemine yönelik genel güven algısını önemli ölçüde etkilemektedir. Bu çerçevede sosyal güven, toplumsal ilişkilerin devamını sağlayan, kurumların meşruiyetini güçlendiren, sosyal bütünleşmeyi destekleyen ekonomik, siyasal ve kültürel yaşamın sürdürülebilirliğini mümkün kılan temel bir sosyal sermaye unsurudur (Can, s. 41). Fukuyama'nın da vurguladığı gibi güven, toplumun sosyalleşme kapasitesini artıran ve ortak yaşamı mümkün kılan en önemli toplumsal değerlerden biridir (Fukuyama, 2000, s. 45).

Sistem kuramı açısından güvenin ortaya çıkabilmesi için taraflar arasında karşılıklı bağımlılık ilişkisinin bulunması

gerekmektedir. Güven, ancak bireylerin tek başlarına gerçekleştiremeyecekleri amaçlara ulaşabilmek için birbirlerine ihtiyaç duymaları durumunda anlam kazanmaktadır. Karşılıklı bağımlılık aynı zamanda belirsizlik ve risk unsurunu da beraberinde getirmektedir. Güvenen kişi, karşı tarafın zarar verme potansiyelinin farkında olmasına rağmen, onun beklentilere uygun davranacağı varsayımıyla hareket etmektedir. Bu nedenle güven, risk ve belirsizlik koşulları altında gönüllü olarak savunmasız kalmayı kabul etme biçiminde tanımlanmaktadır (Polat, 2009, s. 25).

Sistem kuramı, yaşamın giderek karmaşıklaşan yapısını anlamlandırmaya ve yeniden düzenlemeye yönelik kuramsal bir yaklaşım sunmaktadır. Modern toplumlarda artan belirsizlikler, riskler ve olası hayal kırıklıkları, bireylerin ve kurumların güven ihtiyacını daha belirgin hâle getirmektedir. Bu nedenle toplumsal sistemlerin sürekliliği, yalnızca kurumsal yapılanmalarla değil, aynı zamanda güven üreten mekanizmaların varlığıyla mümkün olmaktadır. Toplumsal düzenin devamlılığını sağlayan en önemli yapılardan biri de devlettir. Devlet, toplumsal düzeni koruyan ve güvenliği sağlayan temel kurum olarak bireylerin varlıklarını sürdürebilmeleri açısından merkezi bir işleve sahiptir. Bu nedenle devletin meşruiyeti ve güven üretme kapasitesi, sistemin devamlılığı bakımından belirleyici bir öneme sahiptir (Ayhan, 2008, s. 127). Nitekim Hobbes da devletin temel işlevlerinden birinin güvenliği sağlamak olduğunu vurgulamaktadır.

Güven yalnızca sosyal ve ekonomik ilişkilerin değil, aynı zamanda siyasal yaşamın da temel belirleyicilerinden biridir. Toplumsal ve ekonomik istikrarın sürdürülebilmesi için bireylerin politik sisteme, hukuki düzene ve yöneticilere güven duymaları gerekmektedir. Politik güven, bireylerin yöneticilere karşı geliştirdikleri kişisel bağlılıktan çok, vatandaş olarak bağlı bulundukları kurallara, kurumlara ve bu kurumların adil biçimde işleyişine duydukları güveni ifade etmektedir. Bu bağlamda liderlerin sahip oldukları nitelikler, yönetsel yeterlilikleri, şeffaflık anlayışları ve adalet ilkelerine bağlılıkları politik güvenin oluşmasında belirleyici rol oynamaktadır.

Bireylerin sahip oldukları kültürel değerler ve siyasal tutumlar da büyük ölçüde etkileşim içerisinde bulundukları kurumlar aracılığıyla şekillenmektedir. Kurumların meşruiyetini güçlendiren adalet, hesap verebilirlik ve şeffaflık ilkeleri zamanla toplumsal alışkanlıklara dönüşmekte; böylece politik güven kültürel yapıyla karşılıklı etkileşim içerisinde yeniden üretilmektedir. Bu durum bireylerin politik sisteme yönelik olumlu değerlendirmelerini güçlendirmekte ve toplumsal iş birliğini desteklemektedir (Gökırmak, 2003, s. 50).

Luhmann'a göre sosyal dünya yalnızca olayların kronolojik biçimde art arda gerçekleştiği bir alan değildir. Toplumsal yaşam, bireyler arasındaki iletişim süreçleri içerisinde sürekli yeniden üretilmektedir. Sosyal sistemler zaman içerisinde evrilmekte,

dönüşmekte ve yerlerini yeni sistemlere bırakabilmektedir. Bu nedenle sosyal gerçeklik dinamik ve değişken bir yapı göstermektedir. Birey açısından dünya son derece karmaşıktır; çünkü her olay farklı olasılıkların gerçekleşmesiyle ortaya çıkmaktadır. Bu durum Luhmann tarafından karmaşıklık kavramıyla açıklanmaktadır.

Luhmann, bireylerin davranışlarının yalnızca kendi tercihleriyle değil, diğer aktörlerin olası davranışlarına ilişkin beklentileriyle de şekillendiğini belirtmektedir. Bireyin kendi kararını verirken karşı tarafın nasıl davranacağını da dikkate alması ise çifte durumsallık (double contingency) olarak tanımlanmaktadır. Toplumsal yaşamın bu belirsizlik ve çoklu olasılıklar içeren yapısı, güveni sosyal sistemlerin vazgeçilmez bir unsuru hâline getirmektedir (Ertong, s. 13).

Bu çerçevede güven; ekonomi, aile, eğitim, hukuk, sağlık, siyaset ve din gibi toplumsal kurumların tamamında işleyişi mümkün kılan temel mekanizmalardan biridir. Luhmann'a göre sosyal sistemler bireylerin tek tek faaliyetlerinden değil, bireyler arasındaki iletişim süreçlerinden meydana gelmektedir. Toplum, ancak bireylerin iletişim kurmalarıyla varlık kazanabilmektedir. İletişimin kesintiye uğradığı durumlarda toplumsal ilişkiler zayıflamakta, sistemlerin bütünlüğü zarar görmekte ve toplumsal düzen sürdürülebilir olmaktan çıkmaktadır (Erdem ve Özen, s. 53).

Bu nedenle güven, iletişimin kurulmasını ve devam ettirilmesini sağlayan temel unsur olarak değerlendirilmektedir.

Bireyler yaşamları boyunca aile, ekonomi, eğitim, din ve devlet gibi çok sayıda kurumsal yapı ile sürekli etkileşim hâlindedir. Bu kurumlar bireyin toplumsallaşmasını sağladığı gibi toplumsal düzenin devamını da mümkün kılmaktadır. Dolayısıyla sosyal kurumlar yalnızca bireylerin davranışlarını yönlendiren yapılar değil, aynı zamanda güven ilişkilerinin üretildiği ve yeniden inşa edildiği alanlardır (Tecim, 2014, s. 15).

Luhmann, sosyal sistemlerin anlam üretme sürecini iletişimsel ve bilişsel olmak üzere iki temel boyutta ele almaktadır. İletişimsel boyutta güven, sistemin işleyişini mümkün kılan temel araçtır. Ona göre güvenin oluşabilmesi için üç temel koşulun sağlanması gerekmektedir. İlk olarak güvenen ile güvenilen arasında karşılıklı bağlılık bulunmalıdır. İkinci olarak tarafların içinde bulundukları durumun kurallarını ve beklentilerini bilmeleri gerekmektedir. Son olarak güven zorla talep edilen bir olgu değildir; yalnızca sunulabilir ve karşı taraf tarafından kabul edilebilir. Bu nedenle güven karşılıklı iradeye dayanan sosyal bir ilişki biçimidir.

Luhmann açısından güvenin en önemli işlevi toplumsal karmaşıklığı azaltmasıdır. Güven sayesinde bireyler sürekli olarak bütün olasılıkları değerlendirmek zorunda kalmaz; karar alma süreçleri kolaylaşır ve sosyal ilişkiler öngörülebilir hâle gelir. Böylece hem bireylerin hem de kurumların hareket alanı

genişlemekte, sosyal sistemlerin sürekliliği güçlenmektedir (Ertong, s. 16).

Luhmann, güveni bireyler arası ilişkilerle sınırlı görmemekte, aynı zamanda sistemlerin işleyişini mümkün kılan temel bir unsur olarak değerlendirmektedir. Bu bağlamda sisteme güven, bireylerin kurumsal yapılara, hukuki düzenlemelere ve toplumsal işleyişe duydukları güveni ifade etmektedir. Sisteme güven, bireylerin günlük yaşamlarında karşılaştıkları belirsizlikleri azaltmakta ve toplumsal düzenin öngörülebilirliğini artırmaktadır. Bu nedenle bireyler, yalnızca diğer insanlara değil, içinde yaşadıkları sistemin kurallarına ve kurumlarına da güven duymak durumundadır.

Luhmann'a göre sistem güveni, bireyler arası güvenden farklı bir niteliğe sahiptir. Bireyler arası güven kişisel ilişkiler üzerine kurulurken, sistem güveni kurumsallaşmış normlara, yasal düzenlemelere ve örgütsel yapılara dayanmaktadır. Sosyalleşme süreci içerisinde bireylerin sisteme yönelik geliştirdikleri güven, toplumsal karmaşıklığın azaltılmasına katkı sağlamakta ve hem bireyin hem de sistemin işlevselliğini desteklemektedir. Bununla birlikte sistem güveninin oluşturulması bireyler arası güvene göre daha kolay olmakla birlikte, sürdürülebilirliğinin sağlanması ve korunması daha güçtür. Modern toplumlarda birey ile sistem arasındaki ilişkilerin giderek daha yoğun, dinamik ve karmaşık bir

hâl alması, kurumsal güvenin önemini daha da artırmaktadır (Javale, 2006, s. 168).

Sosyal sistem içerisinde güven, yalnızca bireylerin birbirlerine yönelik beklentilerinden ibaret değildir. Aynı zamanda sistem üyelerinin ortak semboller, ortak değerler ve ortak kurallar etrafında oluşturdukları kolektif bağlılığın da ürünüdür. Güvenin devamlılığı ise üyelerin sistemin öngördüğü davranış kalıplarına uygun hareket etmelerine bağlıdır. Bu noktada Simmel, toplumsal ilişkilerin temelinde karşılıklı sadakatin bulunduğunu ileri sürmektedir. Ona göre uzun süre devam eden sosyal ilişkiler, karşılıklı güven ve sadakat sayesinde varlığını sürdürebilmektedir (Lewis, 1985, s. 968). Bu yönüyle güven hem bireysel hem de kurumsal ilişkilerin sürekliliğini sağlayan temel sosyal mekanizmalardan biridir.

Kurumsal güvene ilişkin benzer bir değerlendirme Durkheim tarafından da yapılmaktadır. Durkheim'a göre toplumsal kurumlara duyulan güven, kişiler arası güvenin oluşmasını ve sürdürülmesini sağlayan temel etkendir. Kurumsal yapılara olan güven zedelendiğinde bireylerin birbirlerine duydukları güven de olumsuz etkilenmektedir. Bu nedenle toplumsal bütünlüğün korunmasında kurumsal güven, bireysel güvenin ön koşulu olarak değerlendirilmektedir. Toplum hâlinde yaşamanın doğal sonucu olan bu durum, bireylerin sosyal kurumlara olan bağlılığını ve toplumsal düzenin devamlılığını güçlendirmektedir.

Fukuyama ise güveni birbirine bağlı halkalardan oluşan bir ağ yapısı olarak ele almaktadır. Ona göre aile, ekonomi, siyaset, eğitim ve sivil toplum gibi toplumsal kurumlar birbirleriyle sürekli etkileşim içerisindedir. Bu yapının merkezinde ise güven yer almaktadır. Güven halkasının zayıflaması veya kopması, diğer toplumsal kurumların etkinliğini de olumsuz etkilemektedir. Güvenin bulunmadığı ortamlarda iş birliği azalmakta, çalışma ortamının verimliliği düşmekte ve örgütsel performans olumsuz yönde etkilenmektedir (Ören, 2007, s. 78). Bu nedenle güven, sosyal sermayenin temel bileşenlerinden biri olarak değerlendirilmektedir.

Genel sistem teorisi her ne kadar doğa bilimlerinde geliştirilmiş olsa da kısa sürede sosyal bilimlerde önemli bir açıklama modeli hâline gelmiştir. Özellikle Luhmann'ın geliştirdiği sosyal sistemler kuramı, toplumsal yaşamın bireylerden çok iletişim süreçleri üzerinden şekillendiğini ortaya koymuştur. Bu yaklaşımda iletişim, sistemlerin varlığını sürdürebilmesinin temel koşulu olarak görülmekte; güven ise iletişimin kurulmasını, devam ettirilmesini ve yeniden üretilmesini sağlayan temel unsur olarak değerlendirilmektedir.

Luhmann'ın iletişimsel yaklaşımına göre güven, sosyal sistemlerin karmaşıklığını azaltan ve bireylerin belirsizlik karşısında karar alabilmelerini kolaylaştıran işlevsel bir mekanizmadır. İletişimin sürekliliği, kurumlar arasındaki koordinasyon ve toplumsal düzenin korunması büyük ölçüde güvene bağlıdır. Benzer

şekilde Durkheim da toplumsal kurumlara duyulan güvenin bireyler arasındaki güven ilişkilerini güçlendirdiğini vurgulayarak kurumsal güvenin toplumsal bütünleşmedeki rolüne dikkat çekmektedir.

Modern toplumlarda ekonomi, eğitim, hukuk, sağlık, siyaset ve aile gibi farklı toplumsal sistemler sürekli etkileşim içerisindedir. Bu sistemlerin her biri kendi işleyiş mantığına sahip olmakla birlikte, ortak yaşamın sürdürülebilmesi karşılıklı güven sayesinde mümkün olmaktadır. Güvenin zayıfladığı durumlarda iletişim güçleşmekte, iş birliği azalmakta ve sistemlerin işlevselliği olumsuz etkilenmektedir. Buna karşılık güven düzeyinin yüksek olduğu toplumlarda kurumlar daha etkin çalışmakta, sosyal bütünleşme güçlenmekte ve toplumsal istikrar daha kolay sağlanmaktadır.

Kısacası sosyal sistem teorisi, güveni yalnızca bireyler arası bir ilişki biçimi olarak değil, toplumsal düzenin devamını sağlayan temel bir sistem mekanizması olarak ele almaktadır. Güven, sosyal sistemlerin karmaşıklığını azaltan, iletişimi mümkün kılan, kurumsal meşruiyeti güçlendiren ve toplumsal bütünleşmeyi destekleyen temel bir unsurdur. Bu nedenle modern toplumlarda güvenin korunması ve güçlendirilmesi yalnızca bireysel ilişkiler açısından değil, siyasal, ekonomik ve toplumsal sistemlerin sürdürülebilirliği bakımından da stratejik bir öneme sahiptir.

Modern Toplumda Risk, Modernleşme ve Güvenin Dönüşümü

Modern toplumun ortaya çıkışıyla birlikte toplumsal yaşamın örgütlenme biçimi, bireyler arası ilişkiler ve güven anlayışı önemli

ölçüde değişmiştir. Klasik sosyoloji kuramcıları modern toplumu uzmanlaşma, iş bölümü ve toplumsal farklılaşma ekseninde açıklarken, Anthony Giddens modernliği geleneksel toplumsal yapılardan köklü bir kopuş olarak değerlendirmektedir. Giddens'a göre modernlik, yalnızca teknolojik ve ekonomik gelişmelerden ibaret olmayıp, bireylerin zaman, mekân ve toplumsal ilişkileri algılama biçimlerini de yeniden şekillendiren kapsamlı bir dönüşüm sürecidir. Bu dönüşümün en belirgin özelliklerinden biri, geleneksel güven ilişkilerinin yerini soyut sistemlere duyulan güvenin almasıdır (Giddens, 2014, s. 32).

Giddens, modern toplumun ayırt edici özelliklerinden birini yerinden çıkarma (disembedding) mekanizmalarıyla açıklamaktadır. Yerinden çıkarma, toplumsal ilişkilerin yüz yüze etkileşim ortamından koparak zaman ve mekân sınırlarını aşması anlamına gelir. Bu süreçte bireyler, günlük yaşamlarında doğrudan tanımadıkları insanlarla sürekli ilişki kurmakta; ekonomik, hukuki, siyasal ve sosyal faaliyetlerini soyut sistemler aracılığıyla sürdürmektedir. Böylece güven, artık tanıdık kişilere değil; uzmanlık bilgisine, kurumsal yapılara ve sembolik sistemlere yönelmektedir.

Yerinden çıkarma mekanizmalarının ilk boyutunu simgesel işaretler oluşturmaktadır. Giddens, para sistemini bunun en somut örneği olarak göstermektedir. Modern birey alışveriş yaparken karşısındaki kişiyi tanımak zorunda değildir. İşlemin gerçekleşmesini sağlayan unsur, karşılıklı tanışıklık değil, paranın

temsil ettiği ortak değere duyulan güvendir. Dolayısıyla para yalnızca ekonomik bir araç değil, aynı zamanda modern toplumun güven mekanizmasını ayakta tutan sembolik bir işarettir. Bireyler, hiç tanımadıkları insanlarla ekonomik ilişki kurabilmekte ve bu ilişkinin sürdürülebilir olacağına inanmaktadırlar. Bu nedenle modern toplumda güven, kişilerden ziyade kurumların oluşturduğu sembolik yapılara yönelmektedir (Giddens, 2014, s. 159).

Yerinden çıkarma mekanizmalarının ikinci boyutunu ise uzmanlık sistemleri meydana getirmektedir. Modern toplumlarda bireylerin günlük yaşamlarının büyük bölümü, teknik bilgiye sahip uzmanların oluşturduğu sistemlere bağlıdır. Sağlık hizmetlerinden eğitim kurumlarına, mühendislikten bankacılığa, ulaşımdan hukuk sistemine kadar pek çok alanda bireyler, yeterliliğini doğrudan değerlendiremedikleri uzmanlara güvenmek durumundadır. Örneğin bir hasta hekimin sahip olduğu tıbbi bilgiyi test edememekte, bir bina sahibi mühendislik hesaplarını denetleyememekte ya da bir banka müşterisi finansal sistemin teknik ayrıntılarını bilmeden bankacılık hizmetlerinden yararlanmaktadır. Bu durum modern toplumda güvenin kişisel deneyimlerden çok kurumsal yeterlilik ve uzmanlığa dayandığını göstermektedir (Giddens, 2008, s. 159).

Uzmanlık sistemlerine duyulan güven, modern yaşamın sürekliliği açısından zorunlu hale gelmiştir. Günümüzde bireylerin kullandıkları teknolojik araçlar, sağlık hizmetleri, ulaşım sistemleri, dijital iletişim ağları ve finans kuruluşları büyük ölçüde uzman

bilgisine dayanmaktadır. Bireylerin bu sistemlerin teknik işleyişini ayrıntılı biçimde bilmeleri mümkün değildir. Buna rağmen gündelik yaşamlarını sürdürebilmeleri, söz konusu sistemlerin güvenilir olduğuna yönelik inançlarını korumalarına bağlıdır. Bu nedenle güven, modern toplumun görünmeyen fakat işleyişini mümkün kılan temel mekanizmalarından biri olarak değerlendirilmektedir.

Modernleşmeyle birlikte güven ilişkilerinin dönüşmesinin temel nedenlerinden biri de toplumsal ilişkilerin giderek daha karmaşık hale gelmesidir. Geleneksel toplumlarda bireyler çoğunlukla akrabalık bağları, komşuluk ilişkileri ve yerel topluluklar içerisinde yaşamlarını sürdürmekteydi. Güven büyük ölçüde yüz yüze ilişkiler, ortak kültür ve uzun yıllara dayanan karşılıklı tanışıklık üzerinden oluşuyordu. Modern toplum ise bu yapıyı önemli ölçüde değiştirmiştir. Sanayileşme, kentleşme, bürokratik örgütlenme ve küreselleşme süreçleri bireyleri hiç tanımadıkları insanlarla sürekli etkileşim kurmaya zorlamıştır. Böylece güven, kişisel tanışıklığa dayalı olmaktan çıkarak kurumsal düzenlemelere ve soyut sistemlere yönelmiştir.

Bu dönüşüm yalnızca ekonomik ilişkilerde değil, siyasal ve hukuki alanlarda da kendisini göstermektedir. Modern birey devlet kurumlarına, mahkemelere, eğitim sistemine, sağlık kuruluşlarına ve finansal yapılara güven duymadan günlük yaşamını sürdüremez. Toplumsal düzenin devamı, bireylerin bu kurumların belirli ilkelere göre hareket ettiğine inanmasına bağlıdır. Kurumların hukuka uygun

davranması, uzman personel tarafından yönetilmesi ve öngörülebilir hizmet sunması güvenin oluşmasında belirleyici rol oynamaktadır.

Modern toplumlarda güvenin önem kazanmasının bir diğer nedeni ise risklerin artmasıdır. Bilimsel ve teknolojik gelişmeler yaşamı kolaylaştırırken aynı zamanda yeni belirsizlik alanları da üretmektedir. Teknolojik üretim süreçleri, küresel finans hareketleri, dijital iletişim ağları, çevresel sorunlar ve uluslararası krizler bireylerin doğrudan kontrol edemeyecekleri riskler ortaya çıkarmaktadır. Bu nedenle bireyler yalnızca kendi deneyimlerine değil, riskleri yönetme kapasitesine sahip olduğuna inandıkları uzman sistemlere güvenmek zorunda kalmaktadırlar.

Giddens'e göre güven ile risk birbirinden ayrılmaz iki kavramdır. Riskin bulunmadığı bir ortamda güvene de ihtiyaç duyulmaz. Güven, belirsizlik içeren durumlarda geleceğe ilişkin olumlu beklenti geliştirmeyi sağlayan sosyal bir mekanizmadır. Bu nedenle modern toplumlarda risk arttıkça güvene duyulan ihtiyaç da artmaktadır. Başka bir ifadeyle güven, modernitenin ürettiği karmaşıklığın yönetilebilmesini mümkün kılan temel toplumsal kaynaklardan biridir.

Modern toplumda güven yalnızca bireylerin psikolojik bir eğilimi olarak değerlendirilmemektedir. Güven aynı zamanda ekonomik ilişkilerin devamını sağlayan, siyasal meşruiyeti güçlendiren, hukuki düzeni destekleyen ve toplumsal bütünleşmeyi mümkün kılan kurumsal bir mekanizma niteliği taşımaktadır.

Uzmanlık sistemleri ile simgesel işaretlerin güvenilirliğinin zedelenmesi durumunda ekonomik krizler, siyasal istikrarsızlıklar ve toplumsal çözülmeler ortaya çıkabilmektedir. Bu nedenle modern toplumlarda güven, bireysel bir duygu olmanın ötesinde sosyal düzenin temel dayanaklarından biri olarak kabul edilmektedir.

Risk Toplumu Bağlamında Kurumsal Güven ve Uzman Sistemleri

Modern toplumun temel özelliklerinden biri, yaşamın hemen her alanında risk ve belirsizliklerin artmasıdır. Sanayileşme, teknolojik gelişmeler, küreselleşme ve bilgi toplumuna geçiş süreci, bireylerin yaşamını kolaylaştırırken aynı zamanda daha önce karşılaşılmayan yeni risk alanlarını da ortaya çıkarmıştır. Bu nedenle güven kavramı yalnızca bireyler arası ilişkiler bakımından değil, aynı zamanda kurumlar, devlet ve uzman sistemleri açısından da merkezi bir öneme sahip olmuştur. Özellikle Anthony Giddens, Ulrich Beck, Robert Castel ve Niklas Luhmann gibi düşünürler, modern toplumlarda güvenin neden kurumsal yapılara yöneldiğini açıklayan önemli kuramsal katkılar sunmuşlardır.

Modern toplumun risk ekseninde değerlendirilmesinde en önemli isimlerden biri Ulrich Beck'tir. Beck, günümüz toplumlarını "risk toplumu" olarak tanımlamakta ve modernleşmenin yalnızca refah üretmediğini, aynı zamanda yeni tehlikeler de meydana getirdiğini ileri sürmektedir (Giddens, 2014, s. 159). Sanayi toplumunda ekonomik büyüme ve üretim ön plandayken, ileri modern toplumlarda çevresel felaketler, nükleer kazalar, küresel

salgınlar, ekonomik krizler, terör olayları ve dijital güvenlik tehditleri gibi insan eliyle üretilen riskler toplumsal yaşamın ayrılmaz bir parçası hâline gelmiştir. Bu risklerin en önemli özelliği ise sınır tanımamaları ve yalnızca belirli bireyleri değil, tüm toplumları etkileyebilmeleridir. Dolayısıyla modern toplumlarda güven, yalnızca bireysel bir tercih olmaktan çıkarak toplumsal istikrarın temel koşullarından biri hâline gelmektedir.

Giddens de benzer biçimde modern toplumların belirsizlik içerisinde işlediğini ifade etmektedir. Ona göre modern yaşam, sürekli yeniden üretilen bilgi, teknolojik yenilikler ve değişen toplumsal koşullar nedeniyle yüksek düzeyde düşünümsellik içermektedir. Toplum, sürekli kendi ürettiği bilgi doğrultusunda yeniden şekillenmekte, bu durum ise bireylerin geleceğe ilişkin kesin öngörüler geliştirmesini zorlaştırmaktadır. Belirsizliğin arttığı bu ortamda güven, bireylerin geleceğe ilişkin beklentilerini sürdürebilmelerini sağlayan temel sosyal mekanizma olarak ortaya çıkmaktadır (Giddens, 2000, s. 47).

Modern toplumlarda güven ihtiyacını artıran temel unsur, bireylerin günlük yaşamlarının büyük ölçüde uzman sistemlerine bağımlı hâle gelmesidir. Sağlık hizmetlerinden finans sektörüne, eğitimden ulaşıma, enerji üretiminden dijital iletişim ağlarına kadar birçok toplumsal faaliyet uzmanlık bilgisi gerektirmektedir. Günümüzde bireyler kullandıkları teknolojilerin nasıl çalıştığını bilmeden onları kullanmakta; doktorların uyguladığı tedavileri,

mühendislerin yaptığı hesaplamaları ya da bankacılık sisteminin teknik işleyişini denetleyemeden bu sistemlere güvenmek zorunda kalmaktadırlar. Dolayısıyla modern toplumda güven, uzmanların teknik yeterliliklerine ve bu uzmanların içinde faaliyet gösterdiği kurumsal yapılara yönelmektedir.

Bu noktada uzmanlık sistemlerine duyulan güven yalnızca bireysel deneyimlerden kaynaklanmamaktadır. Aynı zamanda bu sistemlerin kurumsal meşruiyetine, denetlenebilirliğine ve hesap verebilirliğine bağlı olarak gelişmektedir. Bir sağlık kuruluşuna duyulan güven yalnızca hekimin mesleki yeterliliğinden değil, sağlık sisteminin işleyişinden; bir mahkemeye duyulan güven yalnızca hâkimin kişiliğinden değil, hukuk sisteminin adalet anlayışından beslenmektedir. Bu nedenle kurumsal güven, bireysel güvenin üzerinde şekillenen daha kapsamlı bir toplumsal güven biçimi olarak değerlendirilmektedir.

Robert Castel de güven sorununu modern devlet bağlamında ele almaktadır. Castel'e göre bireylerin güven ihtiyacı, modern toplumun yapısal bir sonucudur. İnsanlar birlikte yaşamak zorunda oldukları için sürekli olarak belirsizlik ve tehditlerle karşı karşıya kalmaktadırlar. Bu nedenle güvenliğin sağlanması yalnızca bireylerin iyi niyetine bırakılamaz. Toplumsal yaşamın sürdürülebilmesi için güvence sağlayacak kurumsal yapılara ihtiyaç vardır. Bu yapının en önemli temsilcisi ise devlettir. Devlet yalnızca güvenliği sağlayan siyasal bir örgütlenme değil, aynı zamanda

bireylerin haklarını koruyan, toplumsal düzeni sürdüren ve geleceğe ilişkin belirsizlikleri azaltan temel güven kurumudur (Castel, 2004, s. 19).

Castel'in yaklaşımı, Thomas Hobbes'un devlet anlayışıyla önemli ölçüde örtüşmektedir. Hobbes'a göre doğal durumda insanlar sürekli bir güvensizlik ve çatışma ortamı içerisinde yaşamaktadır. Bu nedenle güvenliğin sağlanabilmesi ancak ortak bir otoritenin oluşturulmasıyla mümkündür. Devlet, bireylerin güvenlik ihtiyacına cevap veren en önemli toplumsal kurumdur. Böylece bireyler, kendi güvenliklerini sağlamak amacıyla belirli özgürlüklerinden vazgeçerek siyasal otoriteye meşruiyet kazandırmaktadırlar. Modern toplumlarda da devlet, hukuk sistemi ve kamu kurumları güvenin kurumsallaşmasını sağlayan temel yapılar arasında yer almaktadır.

Kurumsal güven yalnızca devlet kurumlarıyla sınırlı değildir. Eğitim kurumları, sağlık kuruluşları, bankalar, belediyeler, medya kuruluşları, sivil toplum örgütleri ve uluslararası organizasyonlar da güvenin oluşmasında önemli işlevler üstlenmektedir. Bireylerin bu kurumlara ilişkin olumlu deneyimler yaşamaları, kurumsal güveni artırırken; yolsuzluk, adaletsizlik, liyakat eksikliği ve şeffaf olmayan uygulamalar güven düzeyinin azalmasına neden olmaktadır. Bu nedenle modern toplumlarda güvenin sürdürülebilirliği büyük ölçüde kurumların performansına bağlıdır.

Politik güven de kurumsal güvenin temel bileşenlerinden biridir. Politik güven, bireylerin yalnızca siyasal liderlere yönelik

sempatisi değil; aynı zamanda anayasal düzene, hukuk devletine, kamu yönetimine ve demokratik kurumlara duyduğu güveni ifade etmektedir. Toplumun yöneticilere duyduğu güven; adalet, şeffaflık, hesap verebilirlik ve hukukun üstünlüğü ilkelerinin hayata geçirilmesiyle doğrudan ilişkilidir. Kurumların meşruiyetinin zedelenmesi, siyasal güveni azaltmakta; bu durum ise toplumsal bütünleşme üzerinde olumsuz etkiler oluşturmaktadır (Gökırmak, 2003, s. 50).

Modern toplumlarda kurumsal güvenin güçlenmesinde iletişim de önemli bir rol oynamaktadır. Luhmann'ın sosyal sistemler kuramında güven, karmaşıklığı azaltan temel iletişim mekanizması olarak değerlendirilmektedir. Modern toplumlarda bireyler, tüm bilgileri doğrulama imkânına sahip olmadıkları için kararlarını büyük ölçüde güven temelinde vermektedirler. Kurumsal iletişimin açık, şeffaf ve tutarlı olması, bireylerin belirsizlik algısını azaltmakta ve sisteme yönelik güveni güçlendirmektedir. Buna karşılık bilgi kirliliği, çelişkili açıklamalar ve kurumsal tutarsızlıklar güven kaybını hızlandırmaktadır.

Kurumsal güvenin oluşmasında meşruiyet kadar performans da belirleyicidir. Bir kurumun toplum tarafından güvenilir kabul edilmesi için yalnızca hukuki olarak var olması yeterli değildir. Aynı zamanda görevlerini etkin biçimde yerine getirmesi, vatandaşların beklentilerine cevap verebilmesi ve adalet ilkesine uygun hareket etmesi gerekmektedir. Eğitim kurumlarının kaliteli eğitim sunması,

sağlık sisteminin erişilebilir olması, hukuk sisteminin tarafsız karar verebilmesi ve kamu yönetiminin hesap verebilir olması kurumsal güvenin temel göstergeleri arasında yer almaktadır.

Modern toplumlarda yaşanan küresel krizler de kurumsal güvenin önemini daha görünür hâle getirmiştir. Salgın hastalıklar, ekonomik krizler, iklim değişikliği, göç hareketleri ve uluslararası güvenlik sorunları bireylerin tek başlarına çözebilecekleri problemler değildir. Bu nedenle bireyler, ulusal ve uluslararası kurumların kriz yönetme kapasitesine güvenmek durumunda kalmaktadırlar. Kurumların kriz süreçlerinde sergiledikleri başarı veya başarısızlık ise güven düzeyini doğrudan etkilemektedir.

Öte yandan modern toplumun karmaşık yapısı, bireyleri her geçen gün daha fazla kurumsal bağımlılık içerisine sokmaktadır. Günlük yaşamın neredeyse tamamı eğitim, sağlık, ulaşım, finans, iletişim ve dijital altyapılar üzerinden yürütülmektedir. Bu durum güvenin yalnızca ahlaki bir değer değil, aynı zamanda modern toplumun işleyişini mümkün kılan yapısal bir unsur olduğunu göstermektedir. Kurumsal güvenin zayıfladığı toplumlarda ekonomik faaliyetlerin yavaşladığı, siyasal kutuplaşmanın arttığı, sosyal dayanışmanın zayıfladığı ve toplumsal bütünleşmenin zarar gördüğü birçok araştırmada ortaya konulmaktadır.

Kısaca, risk toplumunda güven, bireysel ilişkilerin ötesinde kurumsal yapılar üzerinden yeniden üretilmektedir. Artan belirsizlikler ve küresel riskler, bireyleri uzman sistemlerine, devlet

kurumlarına ve hukuki mekanizmalara daha fazla bağımlı hâle getirmiştir. Beck'in risk toplumu yaklaşımı, Giddens'in modernlik analizi, Castel'in güvenlik devleti vurgusu ve Luhmann'ın sistem kuramı birlikte değerlendirildiğinde, modern toplumun sürdürülebilirliği açısından kurumsal güvenin vazgeçilmez olduğu görülmektedir. Bu nedenle günümüz toplumlarında güven, yalnızca bireylerin psikolojik eğilimlerini ifade eden bir kavram değil; sosyal düzeni, ekonomik istikrarı ve siyasal meşruiyeti ayakta tutan temel toplumsal kaynaklardan biri olarak değerlendirilmelidir.

Modern Toplumda Güvensizliğin Yaygınlaşması ve Güvenin Yeniden Merkezîleşmesi

Modern toplum, bilimsel ve teknolojik ilerlemeler sayesinde yaşam koşullarını önemli ölçüde iyileştirmiş olsa da aynı süreç yeni risk alanlarını, belirsizlikleri ve güvensizlik biçimlerini de beraberinde getirmiştir (Aksoy, s. 176; Giddens, 2014, s. 159). Sanayileşme, küreselleşme, dijitalleşme ve iletişim teknolojilerindeki gelişmeler bireylerin yaşamını kolaylaştırırken, aynı zamanda kontrol edilmesi güç tehlikelerin ortaya çıkmasına neden olmuştur (Habermas, 2001, s. 730; Slattery, 2007, s. 454). Bu nedenle modern toplum yalnızca gelişmenin değil, aynı zamanda risklerin de yoğunlaştığı bir toplumsal yapı olarak değerlendirilmektedir. Bu durum güven kavramını bireysel ilişkilerin ötesine taşıyarak toplumsal yaşamın temel belirleyicilerinden biri hâline getirmiştir (Aksoy, s. 176; Habermas, 2001, s. 730).

Ulrich Beck'in "risk toplumu" yaklaşımı ile Anthony Giddens'ın modernlik analizleri bu dönüşümü açıklayan en önemli kuramsal çerçevelerden biridir. Beck'e göre modern toplumda riskler artık doğadan değil, büyük ölçüde insan faaliyetlerinden kaynaklanmaktadır (Giddens, 2014, s. 159). Sanayi üretimi, nükleer teknoloji, çevre kirliliği, iklim değişikliği, küresel salgınlar, biyoteknolojik gelişmeler ve dijital güvenlik sorunları modernitenin kendi ürettiği risklerdir. Bu nedenle günümüzde insanlar yalnızca doğal afetlerle değil, modern yaşamın ürettiği sistemsel risklerle de karşı karşıya bulunmaktadır.

Giddens ise modern toplumun temel özelliklerinden birini belirsizlik olarak tanımlamaktadır. Modern birey, geçmiş dönemlerde olduğu gibi yalnızca tanıdığı insanlarla değil; dünyanın farklı bölgelerinde yaşayan, hiç karşılaşmadığı kişilerle ve soyut sistemlerle sürekli ilişki içerisindedir (Giddens, 2014). Bu durum bireyin günlük yaşamını kaçınılmaz biçimde güven üzerine kurmasına neden olmaktadır. Çünkü birey kullandığı ilacın üreticisini, bankadaki parasını yöneten kişiyi, internet üzerinden alışveriş yaptığı satıcıyı ya da kullandığı teknolojik sistemleri doğrudan tanımamaktadır. Buna rağmen gündelik yaşamın sürdürülebilmesi için bu sistemlere güvenmek zorundadır.

Modern toplumun en belirgin özelliklerinden biri de ilişkilerin küresel ölçekte genişlemesidir. Küreselleşme ile birlikte ekonomik, siyasal ve kültürel ilişkiler ulusal sınırların ötesine

taşınmıştır. Üretim süreçleri farklı ülkelerde gerçekleşmekte, tüketim ise dünyanın başka bölgelerinde yapılmaktadır. Bu durum güven ilişkilerini de ulusal sınırların dışına çıkarmıştır (Başak, 2010, s. 60). Günümüzde insanlar dünyanın herhangi bir ülkesinde üretilen bir ürünü satın almakta, uluslararası bankacılık sistemini kullanmakta, küresel dijital platformlar aracılığıyla iletişim kurmakta ve bu süreçlerin güvenilir biçimde işleyeceğine inanmaktadır. Böylece güven, yerel topluluklardan küresel sistemlere doğru genişleyen bir özellik kazanmıştır.

Modern toplumun ürettiği riskler yalnızca ekonomik ya da teknolojik alanlarla sınırlı değildir. Sağlık krizleri, küresel salgınlar, çevresel felaketler, uluslararası terörizm, siber saldırılar, ekonomik krizler ve kitlesel göç hareketleri gibi gelişmeler de bireylerin güven algısını doğrudan etkilemektedir. Özellikle AIDS salgını, nükleer silah tehdidi, küresel iklim değişikliği, 11 Eylül saldırıları ve son yıllarda yaşanan küresel salgınlar, modern dünyanın risk kapasitesinin ne kadar arttığını göstermektedir (Slattery, 2007, s. 454). Bu tür gelişmeler bireylerin yalnızca kendilerine değil, aynı zamanda devletlere, bilim insanlarına, uluslararası kuruluşlara ve uzman sistemlere duydukları güveni de sürekli sorgulamalarına neden olmaktadır.

Risklerin küreselleşmesi, güven ilişkilerinin de küresel ölçekte yeniden tanımlanmasını zorunlu kılmıştır. Günümüzde herhangi bir ülkede yaşanan ekonomik kriz kısa sürede dünya

piyasalarını etkileyebilmekte; bir ülkede ortaya çıkan salgın hastalık kısa süre içerisinde küresel bir sağlık problemine dönüşebilmektedir. Benzer biçimde çevresel sorunlar, enerji krizleri ve dijital güvenlik tehditleri de ulusal sınırları aşarak bütün toplumları etkileyen ortak riskler hâline gelmiştir. Bu nedenle güven artık yalnızca bireysel ilişkilerin değil, küresel yönetişim mekanizmalarının da temel bileşeni olarak değerlendirilmektedir (Başak, 2010, s. 60).

Modern toplumda bilgi üretiminin hızlanması da güven sorununu farklı bir boyuta taşımıştır. Bilgiye erişim kolaylaşırken aynı zamanda bilgi kirliliği, dezenformasyon ve yanlış bilginin yayılması da hız kazanmıştır. Özellikle dijital medya ve sosyal medya platformları üzerinden dolaşıma giren doğrulanmamış bilgiler bireylerin karar alma süreçlerini zorlaştırmaktadır. Böyle bir ortamda hangi bilginin doğru, hangi uzmanın güvenilir olduğu konusundaki belirsizlikler artmaktadır (Habermas, 2001, s. 730). Bilginin çoğalması her zaman güveni artırmamakta; aksine çoğu zaman güvensizliği derinleştirebilmektedir.

Teknolojik gelişmeler bireylere çok sayıda seçenek sunarken karar verme süreçlerini de karmaşıklaştırmaktadır (Habermas, 2001, s. 730). Modern birey her gün yüzlerce alternatif arasında seçim yapmak zorundadır. Hangi ürünü satın alacağı, hangi bankayı tercih edeceği, hangi sağlık kuruluşuna başvuracağı ya da hangi dijital platformu kullanacağı konusunda sürekli karar vermektedir. Bu kararların tamamı belirli ölçüde risk içermektedir (Giddens, 2014).

Güven, tam da bu noktada bireyin belirsizlikleri azaltmasını sağlayan temel mekanizma olarak işlev görmektedir.

Habermas'ın belirttiği gibi modern toplum, birbirinden göreli olarak bağımsız fakat aynı zamanda birbirine bağlı alt sistemlerden oluşmaktadır (Habermas, 2001). Ekonomi, siyaset, hukuk, eğitim, sağlık ve medya gibi sistemlerin her biri kendi kurallarıyla işlerken diğer sistemlerle sürekli etkileşim içerisindedir. Bu karmaşık yapı içerisinde sistemlerin sağlıklı biçimde işlemesi ancak güven sayesinde mümkün olabilmektedir. Güvenin zayıflaması yalnızca tek bir kurumun değil, birbirine bağlı diğer toplumsal sistemlerin de işleyişini olumsuz yönde etkileyebilmektedir (Fukuyama, 2000, s. 45).

Modern toplumda güvenin dönüşümünü açıklayan önemli noktalardan biri de kişilerarası güvenden kurumsal güvene doğru yaşanan değişimdir. Geleneksel toplumlarda insanlar çoğunlukla ailelerine, akrabalarına ve yakın çevrelerine güvenerek yaşamlarını sürdürürken; modern toplumlarda bireyler giderek daha fazla kurumsal yapılara güvenmek durumunda kalmaktadır. Bankacılık sistemi, sağlık sistemi, eğitim kurumları, hukuk mekanizmaları, dijital platformlar ve kamu kurumları günlük yaşamın vazgeçilmez parçaları hâline gelmiştir. Bu kurumların güvenilirliği bireylerin toplumsal yaşama katılımını doğrudan belirlemektedir (Başak, 2010).

Ancak modern toplumda güven hiçbir zaman mutlak değildir. Güven ile risk arasında sürekli bir ilişki bulunmaktadır. Güven duyulan her kurum ya da sistem aynı zamanda hayal kırıklığı oluşturabilecek bir potansiyele de sahiptir. Bu nedenle modern toplumda güven, kesinlikten ziyade belirsizlik içerisinde alınan rasyonel bir karar niteliği taşımaktadır. Birey, alternatifleri değerlendirerek belirli riskleri göze almakta ve bu riskleri azaltmak amacıyla güven ilişkileri geliştirmektedir (Habermas, 2001, s. 730; Özbek, 2007, s. 3).

Modern toplumda yaşanan güvensizlik ortamı, yalnızca bireylerin psikolojik dünyasını değil, toplumsal bütünleşmeyi de etkilemektedir. Psikolojik açıdan güven, bireyin çocukluk döneminde başlayan "temel güven" duygusu ve "güvenli bağlanma" yoluyla sağlıklı bir kişilik gelişiminin zeminini oluştururken; bu zeminin kırılması bireyin varlığının boşluğa düşmesine ve sosyal uyum problemlerine yol açar (Bowlby, 2012, s. 449; Giddens, 2010, s. 57; Tüzün, 2006, s. 26). Sosyolojik düzeyde ise güven, toplumsal bir "tutkal" işlevi görerek bireyleri bir arada tutan ve toplumsal yapının bütünleşmesini sağlayan temel mekanizmadır (Erdem, 2003, s. 153;).

Kurumlara olan güvenin azalması siyasal katılımın zayıflamasına, ekonomik ilişkilerin yavaşlamasına, sosyal dayanışmanın çözülmesine ve toplumsal sermayenin azalmasına yol açabilmektedir. Siyasal güvenin sarsılması, bireyin bilgi ve

duygularının "seçmen davranışı" ve "siyasal katılım" gibi eylemlere dönüşmesini engelleyerek demokratik yapıyı zayıflatır (Can, 2015, s. 70). Ekonomik ve kurumsal düzeyde ise güvenin zayıflaması, Fukuyama'nın olimpiyat halkaları benzetmesinde olduğu gibi, en temel halkanın kırılmasına ve tüm toplumsal sistemlerin performansının olumsuz etkilenmesine neden olur (Fukuyama, 2000, s. 45; Ören, 2007, s. 78). Ayrıca yaygınlaşan güvensizlik; kuşkuları, korkuları ve ahlaki çürümeyi beraberinde getirerek sosyal dayanışma bağlarını gevşetir (Soloman & Flores, 2001, s. 34; Yavuz, 2003, s. 81).

Buna karşılık güven düzeyinin yüksek olduğu toplumlarda iş birliği kolaylaşmakta, ekonomik faaliyetler hızlanmakta, demokratik kurumlar daha etkin çalışmakta ve sosyal bütünleşme güçlenmektedir. Güven, toplumsal yarar elde etmek için bireyleri "gönüllü olarak iş birliğine" iten ve "iyi toplumun" inşasını kolaylaştıran temel bir değerdir. Politik sistemin, kurumların ve liderlerin meşruiyet, şeffaflık ve adalet çerçevesinde güven vermesi, istikrarlı iş birliğini ve buna dayalı yüksek refah düzeyini teşvik eder (Gökırmak, 2003, s. 50).

Sonuç

Güven, bireyler arasındaki ilişkilerin ötesinde toplumsal düzenin kurulması, kurumların işleyişinin sürdürülebilmesi ve sosyal sistemlerin devamlılığının sağlanması açısından temel bir toplumsal mekanizma niteliği taşımaktadır. Bu bölümde güven kavramı, disiplinlerarası yaklaşım çerçevesinde ele alınmış; özellikle sosyolojik kuramlar doğrultusunda güvenin toplumsal yapı

içerisindeki yeri ve modern toplumdaki dönüşümü incelenmiştir. Yapılan değerlendirmeler, güvenin yalnızca bireysel bir tutum veya psikolojik eğilim olarak açıklanamayacağını, aynı zamanda toplumsal bütünleşmeyi, kurumsal meşruiyeti ve sosyal istikrarı mümkün kılan temel bir sosyal sermaye unsuru olduğunu ortaya koymaktadır.

Klasik ve çağdaş sosyoloji kuramları güvenin toplumsal yaşam açısından vazgeçilmez olduğunu farklı açılardan açıklamaktadır. Hobbes, güveni toplumsal düzenin kurulabilmesi için gerekli siyasal otoritenin temel gerekçelerinden biri olarak değerlendirirken; Durkheim toplumsal kurumlara duyulan güvenin sosyal dayanışmayı güçlendirdiğini vurgulamaktadır. Luhmann ise güveni, sosyal sistemlerin karmaşıklığını azaltan ve iletişimin sürekliliğini sağlayan işlevsel bir mekanizma olarak ele almakta; güven olmaksızın sosyal sistemlerin sürdürülebilirliğinin mümkün olmayacağını ifade etmektedir. Fukuyama'nın sosyal sermaye yaklaşımı da güvenin ekonomik gelişmeden demokratik istikrara kadar birçok toplumsal sürecin temel belirleyicilerinden biri olduğunu göstermektedir.

Modernleşme süreci, güven ilişkilerinin niteliğinde önemli değişimlere yol açmıştır. Geleneksel toplumlarda güven büyük ölçüde yüz yüze ilişkiler, akrabalık bağları ve yerel topluluklar üzerinden şekillenirken; modern toplumlarda güven giderek kurumsal yapılara, uzman sistemlerine ve soyut mekanizmalara yönelmiştir. Giddens'ın ortaya koyduğu yerinden çıkarma mekanizmaları, bireylerin gündelik yaşamlarını doğrudan tanımadıkları kişi ve kurumlarla yürüttüklerini, bu nedenle modern yaşamın büyük ölçüde kurumsal güven üzerine inşa edildiğini göstermektedir. Günümüzde sağlık, eğitim, hukuk, finans, iletişim ve dijital teknolojiler gibi alanların etkin biçimde işleyebilmesi, bu sistemlerin güvenilirliğine yönelik toplumsal inancın sürdürülmesine bağlıdır.

Öte yandan modern toplum, bilimsel ve teknolojik gelişmelerin sağladığı imkânlarla birlikte yeni risk ve belirsizlik alanları da üretmektedir. Beck'in risk toplumu yaklaşımının ortaya koyduğu gibi çevresel krizler, küresel salgınlar, ekonomik dalgalanmalar, dijital güvenlik sorunları ve uluslararası tehditler, bireylerin güven ihtiyacını daha da artırmaktadır. Risklerin küresel ölçekte yaygınlaşması, güvenin yalnızca kişiler arası ilişkiler bağlamında değil; devlet kurumları, uzman sistemleri ve uluslararası örgütler açısından da stratejik bir önem kazanmasına neden olmuştur.

Bölüm boyunca ele alınan kuramsal yaklaşımlar birlikte değerlendirildiğinde, modern toplumun giderek daha karmaşık hâle gelen yapısının güveni her zamankinden daha önemli bir toplumsal kaynak hâline getirdiği görülmektedir. Güvenin zayıfladığı toplumlarda ekonomik ilişkiler, siyasal meşruiyet, kurumsal etkinlik ve toplumsal dayanışma olumsuz etkilenirken; güven düzeyinin yüksek olduğu toplumlarda sosyal iş birliği güçlenmekte, kurumsal performans artmakta ve toplumsal bütünleşme daha sağlam bir zemine oturmaktadır.

Sonuç olarak güven, modern toplumun ürettiği belirsizlikleri yönetmeyi mümkün kılan, iletişimi kolaylaştıran, sosyal sistemlerin sürekliliğini destekleyen ve toplumsal düzeni güçlendiren temel bir mekanizmadır. Bu nedenle güvenin bireyler, kurumlar ve toplumsal sistemler düzeyinde korunması ve güçlendirilmesi, yalnızca sosyal ilişkilerin sağlıklı biçimde sürdürülmesi açısından değil; aynı zamanda demokratik yönetimin, ekonomik kalkınmanın ve sürdürülebilir toplumsal gelişmenin sağlanması bakımından da temel bir gereklilik olarak değerlendirilmelidir.

Kaynakça

Aksoy, B. (2016). Örgütlerde güvenin yeniden değerlendirilmesi: Yeni konular ve sorular. *Uluslararası Yönetim İktisat ve İşletme Dergisi, 12*(27), https://dergipark.org.tr/tr/pub/ijmeb/article/745224

Ayhan, U. (2008). *Kamu güvenliği*. Kripto Yayınları.

Baltaş, A. (2008). *Ekip çalışması ve liderlik*. Remzi Kitabevi.

Başak, S. (2010). Genelleşmiş güven ve toplumsal cinsiyet. *Edebiyat Fakültesi Dergisi, 27*(1), https://dergipark.org.tr/tr/pub/huefd/article/506249

Bowlby, J. (1969). *Bağlanma* (T. V. Soylu, Çev.). Pinhan Yayınları, https://www.scribd.com/document/414347613/John-Bowlby-Ba%C4%9Flanma-pdf

Can, İ. (2015). *Türkiye'de siyasal güven*. Açılım Yayınları.

Castel, R. (2004). *Sosyal güvensizlik* (Ergüden, Çev.). İletişim Yayınları.

Erdem, F. (Ed.). (2003). *Sosyal bilimlerde güven*. Vadi Yayınları.

Erdem, F., & Özen, J. (2003). Niklas Luhmann'ın tanıdıklık, emin olma ve güven ayrımı. İçinde F. Erdem (Ed.), *Sosyal bilimlerde güven*. Vadi Yayınları.

Ertong, G. (2011). Niklas Luhmann'ın sosyal sistemler kuramı ve güven tartışmaları bağlamında sağlık sistemi. *Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, https://dergipark.org.tr/tr/pub/sobild/article/1384319

Flores, F., & Solomon, R. C. (2001). *Güven yaratmak* (A. Kardam, Çev.). TMSS Yayınları.

Fukuyama, F. (2000). *Güven: Sosyal erdemler ve refahın yaratılması* (A. Buğdaycı, Çev., 2. bs.). Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları.

Gambetta, D. (Ed.). (1990). *Trust: Making and breaking cooperative relations*. Basil Blackwell, https://www.researchgate.net/profile/Diego-Gambetta/publication/242591079_

Giddens, A. (2000). *Elimizden kaçıp giden dünya* (O. Akınhay, Çev.). Alfa Yayınları.

Giddens, A. (2008). *Sosyoloji*. Kırmızı Yayınları.

Giddens, A. (2010). *Modernite ve bireysel kimlik* (Ü. Tatlıcan, Çev.). Say Yayınları.

Giddens, A. (2014). *Modernliğin sonuçları* (E. Kuşdil, Çev., 6. bs.). Ayrıntı Yayınları.

Gökırmak, M. (2003). Küresel kriz ve politikada güven. İçinde F. Erdem (Ed.), *Sosyal bilimlerde güven*. Vadi Yayınları.

Güneş, A. (2014). *Güvenli bağlanma*. Timaş Yayınları.

Habermas, J. (2001). *İletişimsel eylem kuramı* (M. Tüzel, Çev.). Kabalcı Yayınları.

Herting, S., & Stein, L. (2007). The evolution of Luhmann's systems theory with focus on the constructivist influence. *International Journal of General Systems, 36*(1).

Hobbes, T. (2014). *Leviathan* (S. Lim, Çev., 13. bs.). Yapı Kredi Yayınları.

Javale, J. (2006). *Trust as a decision: The problems and functions of trust in Luhmannian systems theory*. University of Helsinki, Department of Social Policy Research Reports, https://helda.helsinki.fi/server/api/core/bitstreams/9cd5c7ee-bb29-429f-bca6-7c23bd1eebf6/content

Kızılçelik, S. (2011). *Sosyoloji tarihi 2*. Anı Yayınları.

Lewis, J. D., & Weigert, A. (1985). Trust as a social reality. *Social Forces, 63*(4), https://psycnet.apa.org/record/1986-01131-001

Oktay, M. (2000). *Davranış bilimine giriş*. Der Yayınları.

Ören, K. (2007). Sosyal sermayede güven unsuru ve iş gücü performansına etkisi. *Erciyes Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi, 9*(1), https://tuhis.org.tr/pdf/914.pdf

Özbek, F. M. (2008). Güven, belirsizlik ve risk alma davranışı ilişkisi: Teorik yaklaşım. *Akademik Bakış*, (15), http://www.akademikbakis.org

Polat, S. (2009). *Örgütsel güven*. Pegem Akademi, https://depo.pegem.net/9786055885922.pdf

Slattery, M. (2007). *Sosyolojide temel fikirler* (Ü. Tatlıcan & G. Demiriz, Çev.). Sentez Yayıncılık, https://www.scribd.com/document/613103147/Martin-Slattery-Sosyolojide-Temel-Fikirler-Sentez-Yay%C4%B1nlar%C4%B1.

Tecim, E. (2011). *Sosyal güven, sosyal sermaye ve dindarlık çalışması*. Çizgi Yayınları.

Tüzün, O., & Sayar, K. (2006). Bağlanma kuramı ve psikopatoloji. *Düşünen Adam Dergisi*, https://dusunenadamdergisi.org/storage/upload/

Yavuz, K. (2003). Din ve güven. İçinde F. Erdem (Ed.), *Sosyal bilimlerde güven*. Vadi Yayınları.

Yoldaş, Y. (2007). *Sistem kuramı*. Aktüel Yayınları.

BİDGE